

הצי המסחרי הקיפרי. אחר שסרגון מלך אשור כבש את האי — מעשה שהנציחו באסטילת נצחון שהקים בנרנך (לרנקה), זכו הפניקים במונופולין. עליונותם הומנית בים התיכון מוצאת הד בדברי הימים לאבסביוס (המאה הג' — הד' של מנינו), המחלק את ההיסטוריה של אגן הים התיכון לפי „תאלאסוקראטיות“, היינו לפי תקופות שלטון העמים השונים בים; פניקיה רשומה אצלו כרודה בים התיכון במשך ארבעים וחמש שנה.

אף שהעדיפות בערי פניקיה עברה לסירוגין מצור לצידון וחזור חלילה, אנו רואים שמלכי צור נושאים לעתים קרובות את התואר מלך צידונים, והם שולטים גם על עיר זו. המטבעות של צידון מציינות את העיר כ„אם צור“. המקרא מציין את צידון כבכורו של כנען (בראשית, י' ט"ו) וגם הומרוס מכנה את הפניקים בשם צידונים. ההיסטוריונים יוסטינוס⁵² ויוסיפוס⁵³ מאשרים שצידון קדמה לצור; אסטרוך⁵⁴ והרודוטוס⁵⁵ אינם מעיזים לחוות דעה על כך, אך נראה כי עד לאלף הראשון החזיקה צידון בבכורה בין ערי פניקיה הדרומית.

הסיקו מכאן שצידון היא העתיקה שבשתיים; אולם אין זו ראייה. מאידך עובדה היא שצידוני הוא לעתים קרובות שם נרדף של פניקי. העיר גבל, אף שהיא קדומה ביותר, לא יצא לה שם כזה. ייתכן שתלותה במצרים מנעה ממנה למלא תפקיד פוליטי ממדרגה ראשונה בין שאר הערים הפניקיות; ואילו אוגרית שוב לא היתה קיימת בעת ההיא.

בהיותה נתונה בין שתי מעצמות גדולות כמצרים ומיסופוטמיה (החתים חדלו להיות מעצמה עם פלישת עמיהים), עוררה פניקיה את תאוות הכיבוש של שתיהן. ואמנם, מיד לאחר שהבבלים ובעלי בריתם הפרסים החריבו את ממלכת אשור (612) חזרה פניקיה לרשות המצרים. זה היה לזמן קצר בלבד; עם הקרב של כרכמיש (604) השתלטו הבבלים על ארצות המערב כמו האשורים לפנייהם. כאשר פרעה חפרע ניסה בשנת 588 לחזור ולגרשם, הביאה המלחמה שואה על צור וצידון. הן העמידו עצמן לצד המצרים, ונבוכדנאצר (604 — 561) מלך בבל הנחיל להן תבוסה; הוא הדיח את מלך צור, אתובעל השני, והחליפו בכלישרת שלו: בעל השני, שמלך מ־574 עד 564. אחר כך עברה צור לצורת־משל רפובליקנית תחת שלטונו של שופט.

התקופה הפרסית והמקדונית

גורלה של הקיסרות הבבלית החדשה היה כגורל הקיסרות האשורית. הפרסים ניצחו את המדים, שהיו לפנים בעלי בריתם של הבבלים, הטמיעו אותם בקרבם ופנו לעבר בבל, שמלכה היה אז נבונאידי, שליט חלש־אופי. כורש התקיף את הממלכה בעזרת מושלי המחוזות.

עם מפלת בבל (539) עברה פניקיה כמובן לידי הפרסים, שהיה להם צורך במוצא לים התיכון, בעוד שפרעה אחמשה השתלט על קיפרוס. בתקופה הפרסית שוב חופסת צידון, לאחר שקיעה של חמש מאות שנה, את המקום הראשון בפניקיה. וצור השוקעת רואה ברגע זה כיצד מושבתה קרת חדשה מנתקת את הקשרים הפוליטיים אתה (520). הפרסים חילקו את קיסרותם הענקית לפחוות; פניקיה, ביחד עם סוריה וקיפרוס, היתה הפחוה החמישית. הפניקים, שגם הם, כמו הפרסים, היו מעונינים בהשמדת יוון, לא ניסו בתחילה להשתחרר מן העול. הם היו בעלי ברית נאמנים ב"מלחמות מדי" שהפרסים ניהלו נגד היוונים, ושבחם ניצח המערב את המזרח. אולם סמוך לשנת 392, כאשר יווני בשם אואגוראס השתלט על קיפרוס והתקיף את פניקיה, נכנעו לו כמה ערים לזמן־מה, בכללן צור. אחר כך, בימי המלך אסטרטון הראשון (בערך 360) נסתמן שינוי במדיניות הצידונית; המלך התקרב ליוונים עד כדי כך, שנטל לעצמו את השם פילהלני, והוא היה מעורב במרד של האחדשרפנים נגד מלך פרס בשנת 362. צידון היתה בעת ההיא בירת פניקיה; ולמלך פרס היה בה ארמון משלו. היה בצידון בנין בסגנון בניני שושן, מקושט בעמודים בעלי כותרות בדגמי פרים, דוגמת אלה המצויות במוזיאון הלובר; בנין זה נמצא בלב העיר. לפני כחמישים שנה, בשעת כריית היסודות לבית הספר האמריקאי בצידון, מצאו במקרה שרידי עמודים וכותרות מאבני המקום. כותרות אלה בצורת תבליטי פרים כורעים על ברכיהם, וזהו מיד על ידי מר קלרמון־גאנו (Clermont-Ganneau) כשייכים לתקופה הפרסית, בקשר למאורע שאנו מספרים עליו. שרידים אלה אבדו אחר כך; הם השתייכו לאוסף של ד"ר פורד בצידון ושומרים עכשיו בבית הנכאת של בירות (ציורים 11 ו־12).

גן־ציד (ביוונית פאראדיסוס, ומכאן המלה פאראדיס, גן עדן) השלים את הארמון.

במרד זה מילאו הפניקים תפקיד פעיל וקיבלו בידידות את פני צבא־הישע המצרי.

בשנת 346 שוב מרד מלך צידון, שהיה אז טַנֶס: הריסת ארמון האחדשרפן ושדירת גן־הציד שימשו אות להתחלת המרד. ארתחשטא השלישי אוכוס, מלך פרס, יצא למסע נגד פניקיה, העלה את צידון באש — אומרים שיותר מ־40,000 מתושביה נספו — והמית את טַנֶס, אף כי זה בגד בעמו מהתחלת המרד ושב לשרת את מלך פרס. אסטרטון השני בא במקומו.

מהתקופה הפרסית אנו יודעים את שמו של מלך גבלי אחד: יחומלך, הנזכר באסטילה שנמצאה בגבל, וכן אנו מכירים שושלת צידונית קטנה המורכבת מתבנת, אשמנעור ובדעשתרת, שאת ארונותיהם נתאר בפרק המוקדש לאמנות.

גם על הקיסרות הפרסית באה כליה: אלכסנדר מוקדון יצא למסעו וכבש את נחלותיה.

הקיסרות הפרסית, שנחונה בכורש ארגוני של ממש, ידעה לנצל את אניותיהם של הפניקים. עוד בימי סנחריב, כאשר יצא למלחמה נגד עילם, הביא פועלים סוריים ופניקים על מנת שיבנו לו את הצי שהשיט דרך התעלות והנהר עד למפרץ הפרסי. בימי הפרסים הופקעו אניותיהן של הערים הראשיות על ידי מלך המלכים, ומלך צידון נתמנה מפקד הצי. הפניקים השתתפו בכל מסעות הפרסים, אך סירבו להתקיף את קרת חדשה כאשר כנבזי רצה לכבשה. מלך פרס החליט שמוטב לו לוותר מאשר להסתכן בבגידה. מלבד התחייבותה של פניקיה להעמיד את ציה לרשות הפרסים ולהעלות מס שנתי, התחייבה גם לא לשאת ולתת למלחמה או לשלום עם שום עם; אויביה ובעלי בריתה היו אלה של פרס.

בשנת 498 פעל הצי הפניקי נגד היוונים של אסיה שהתקוממו. עזרתם של הפניקים היתה מכרעת, כי גם קיפרוס בגדה בעת ההיא, חיל־משלוח הועלה בחוף סלמיס בקיפרוס ובעוד שהצי היווני היכה את הצי הפניקי, מיגר חיל הנחיתה הפניקי את המורדים הקיפריים. כמה שנים אחרי כן, ב־494, הוכו היוונים בקרב ימי לפגי מילֶט. פניקיה השתתפה בלי ספק במסע של שנת 490 נגד יוון. כאשר אחשורוש (כסרכסס) הכין את הפלישה הגדולה של שנת 485, שוב השתתפו בה הפניקים. הוטל עליהם לכרות תעלה במיצר היבשה שבין הר אַתוֹס והיבשה, בכדי שהאניות יוכלו לעבור שם, וכן לבנות גשר־אניות כפול על ההילספונט. בסאלאמין (480) הצטיין הצי הפניקי. הוא נתן את האות לקרב והוסיף להלחם זמן רב אחר שהמערכה כבר היתה אבודה. אחר כך ערך הצי הפגנות ימיות בים התיכון והשיג מידי היוונים את השלום של אנטאלקידאס, שבו התחייבו היוונים לא להתקיף את אסיה.

ההיסטוריה שמרה את זכרו של המאבק בין היוונים ובין אסיה, אולם תמיד מתארים את המאבק הזה מנקודת ראותם של היוונים, ואגב כך שוכחים מה היה טיב יריביהם.

בעיני היוונים היו מתנגדיהם „ברברים“; זאת היא מלה שמשמשים בה בהיסח־הדעת, אך משמעותה לא היתה שונה מזו של הכינוי שהמצרים מימי הממלכה העתיקה היו מצינים בו את הארץ שמעבר לגבולם: „ארץ המדבר“ — אף כי הם קיימו יחסים מסחריים סדירים אתה. במקורו לא היה מונח זה כרוך באותה משמעות שלילית שייחסו לו מאו; הברברים היו נכרים, ומכיוון שאלה ואלה לא יכלו שלא להודות בחשיבות התרבות של שכניהם, שהיתה שונה משלהם, קיימו יחסים הדוקים — הדוקים בהרבה משהיינו מעלים על הדעת נוכח תיאורי המאבק בין שתי הארצות. בין יוון ואסיה היה חילוף מתמיד של אמנים ואנשי־מדע; איוניה שימשה כעין כור־היתוך שבו התמזגו שתי התרבויות. בחוזים הבבליים רואים אנו כיצד תושבי

הארץ מוסיפים לעתים לשמם השמי שם יווני, הנחשב בעיניהם תואר־אצילות ממש. כל אחת משתי הארצות היא בעלת כח־משיכה עצום על השניה. כשם שמצרים בימי ניוונה פתחה את שערי הדלתה בפני היסוד היווני, כך פינתה גם פניקיה מקום מיוחד לתרבות היוונית, כפי שמעיד השם פילהילני שניתן למלך אסטרטון על ידי נתיביו. כאשר אלכסנדר מוקדון התכונן לפלוש לאסיה, היו לפרסים שתי ברירות. הם יכלו להגן על קיסרות העצומה ביבשה, או שיכלו לגייס את ציים ולהביא את המלחמה לארץ הפולש. על אף תביעתה הנמרצת של מפקדת הצי הפרסי, נתקבלה התכנית הראשונה.

הפאלאנגה המקדונית גברה על הצבא הפרסי, ומלך פרס דריוש קודמן, שהוכה לחלוטין באיסוס (333) נס לעבר בירתו. אלכסנדר, במקום לנצל את הצלתו ולרדוף אחר הפליט, החליט ללכוד תחילה את החוף הסורי ואת מצרים. הוא ידע היטב מה גדולה סכנת התערבותו של הצי; על ידי כיבוש החוף מנע את הסכנה וניתק את הקיסרות הפרסית מכל גישה לים. היה קל למדי להגשים את התכנית הזאת. רוב הנסיכים הציידוניים לא היו בעריהם. הם פקדו על צייהם והיו הרחק מפניקיה. המושלים ומועצות הנכבדים של ערי פניקיה הבינו את משמעות המפלה הפרסית, והם נטלו את היוזמה ופתחו את שעריהם בפני המנצח. ארוד, גבל וצידון הקבילו את פניו בשמתה. קרוב לוודאי שהשלטון הפרסי, שהפניקים קיבלוהו בתחילה בסבר פנים יפות, היה להם אחר כך לזרא. מאז דיכה ארתחשסתא אוכוס באכזריות את בגידתם בימי מרד האחשדרפנים. כאשר אלכסנדר הגיע לצור, לא רצו אזרחיה לפתוח את שעריהם. לא בא חיל מצב זר בעירם בימי השלטון הפרסי, והם רצו שאלכסנדר ינהג בהם כמו הפרסים. הם שלחו לו כתר של זהב והודו בו בתור שליטם, אך לא פתחו את שעריהם.

אלכסנדר דרש מהם שיתנו לו להכנס לעיר; הצורים סירבו, ומיד החלו פעולות־האיבה נגדם. הצורים חשבו שהם יושבים לבטח על אִים וכן האמינו בעדיפות ציָם. הם לא העלו על דעתם שאלכסנדר ימצא תחבולה נגדם. הוא החל לסתום את זרוע הים שהפרידה בין האי צור ובין היבשה. הוא ציווה לתקוע כלונסאות בקרקע הים, ואת השטח שביניהם מילאו בכל החמרים שיכלו למצוא. על ידי כך קירבו את החוף במדה ניכרת אל האי. בהודמנות זאת הושמדו הרבה משרידי צור היבשתית, שכבר היתה חרבה בחלקה, כדי לשמש חומר־מילוי לדיק. כאשר הגיעו לאמצע התעלה, שהיתה עמוקה למדי ושבה היו זרמים עזים, נתרבו הקשיים, ביחוד משום שהצורים הפליגו באניותיהם וגרמו אבדות רבות לעובדים. הם שלחו נגד הסכר אניות בוערות שהציתו את מגדלי העץ ואת מכוונות המצור שהכינו המקדונים. אלכסנדר לא התיאש; הוא שידל את ציי צידון, גבל וארוד, שחזרו בינתיים לנמליהם, ללכת בעקבות עריהם ולהתיצב לימינו. הם הסכימו, וכעבור זמן קצר באו גם אניות קיפרוס

והצטרפו לצי פניקיה. כך הועמדו לרשותו של אלכסנדר 224 אניות; הוא שלח אותן נגד האי והטיל עליו הסגר; מכאן ואילך אפשר היה להמשיך בעבודות הסכר, וכאשר צור היתה מחוברת ליבשה, התחיל המצור בשיטות המקובלות. למרות מאמציהם המשותפים של מגיני העיר ושל אניות צור, שנחלו כשלון חמור, נפרצה פרצה בחומות והעיר נכבשה בסערה. היחס לאוכלוסיה היה אכזרי מאד; השמידו חלק ניכר ממנה בחרב ובאש. ופניקיה, שנתחללה נוכח סיומו של מצור זה, שנמשך שבעה חדשים, שוב לא חשבה על התנגדות. סכרו של אלכסנדר לא נחרב במרוצת הימים; החול הלך וכיסה אותו בהדרגה עד שחיבר את האי לחלוטין אל היבשה.

הזכרנו לעיל את התערות התרבות היוונית באסיה, מתקופת „מלחמות מדי“; מאז ואילך עוד גדלה השפעתה של יוון; המנהגים הושפעו ממנה, ולא עבר זמן רב ולשון יוון היתה לשון החוף והלשון הפניקית נעלמה בהדרגה מן הכתובות. כאשר מת אלכסנדר (323), נתחלקה קיסרותו העצומה בין מצביאיו, ופניקיה, שגם קודם לכן חמדוה מצרים ואסיה, שוב היתה טרף למאבק בין התלמיים והסלוקים. עריה השונות של פניקיה עברו כמה פעמים מידי המצרים לידי הסורים וחזר חלילה.

צור נלכדה על ידי אנטיגנוס ונכבשה על ידי תלמי הראשון; אחר כך נכבשה על ידי סלוקוס ושוב על ידי תלמי השני. בכבשו את צור הדיח תלמי הראשון את השושלת הצידונית ומינה כמלך את המצביא פילוקלס, ששלטונו היה קצר ימים. הזכרתי לעיל שושלת צידונית, זו של תבנת, אשמנעור ובדעשרתרת, ששרידיה נתגלו בצידון; יש אומרים שכאן מקומה בכרונולוגיה; ויש אומרים שהיתה קדומה יותר ומקומה בסוף המאה ה' ובתחילת המאה ה-ד'. נדון בשאלה זו כאשר נגיע לחקר ארונותיה של שושלת זו.

אנטיוכוס הרביעי אפיפנס (175 — 164) התגורר זמן מה בצור. התגיגות הדתיות הגדולות של מלקרת, שזוהה על ידי היוונים עם הראקלס, החזירו משהו מזוהר העבר לעיר החדשה שנבנתה על החורבות מימי אלכסנדר. בימי שבתו בצור היה על אנטיוכוס אפיפנס ליישר מחלוקת שבה היו מעורבים אנשי צור, מנלאוס, כהנם הגדול של היהודים, גזל כלים יקרים מבית המקדש בירושלים ומכר אחדים מהם לצורים. מנלאוס, שאשמתו היתה נעלה מכל ספק, שיחד את אנטיוכוס שימחל לו, וזה הרחיק לכת עד כדי כך, שדן למות את המתלוננים (חשמונאים 2, ד', ל"ב — נ'). לאות מתאה ערכו הצורים לקרבנות הלוויה מפוארת.

התקופה היוונית-רומית

ממותו של אנטיוכוס הרביעי אפיפנס (164 לפני מניננו) ועד לבואו של פומפיוס (64 לפני מניננו) נתונה פניקיה באנרכיה; היא נשדדת על ידי הערבים

וכל זוועתה של מלחמת-אזרחים עוברת עליה. עריצים מושלים בגבל ובטריפולי; טרפון, שהמליך עצמו שלא כדין, מחריב את בירות בשנת 140.

צור וצידון נעשות עצמאיות, האחת בשנת 120 והשניה ב־111 לפני מניננו, ומתקופות אלה מונות הערים את מנין שנותיהן.

מ־83 ועד 69, אחר מפתחם של הסלוקים, נתונה פניקיה כולה בידי הארמני טיגראנוס.

ב־64, אחר שהרומיים מגרשים את טיגראנוס, מסופחת פניקיה למחוז הרומי סוריה.

תחת השלטון הרומי חוזרות ורוכשות טריפולי, צידון וצור את זכויותיהן, ומקיימות אותן בידיהן אפילו בשעה שאנטוניוס (36 לפני מניננו) מוסר את השלטון על ארץ ישראל ועל סוריה התיכונה בידי קליאופטרה. בשנת 14 לפני מניננו בונה אבגוסטוס מחדש את בירות וקובע אותה כמצב של שני לגיונות.

מעתה ואילך מעורבת פניקיה במאורעות הגדולים המלווים את יסוד הנצרות. כאשר פאולוס עובר בצור (בערך בשנת 57) בשובו מיוון ומאסיה הקטנה בדרכו לארץ ישראל, הוא כבר מוצא שם כנסייה, לדברי הברית החדשה. אנו יודעים את שמותיהם של הגמוני צור במשך המאות הראשונות למניננו, והעיר נבחרת כמושב המועצה הכנסייתית בעלת הנטיות האריאניות המוקיעה לזמן־מה את אתאנסיוס. אחר כך מוכרות מועצה זו ככופרת בעיקר.

התקדמות הדת החדשה בפניקיה מעוררת את חשדם של קיסרי רומי, ובשנת 311 רודף מכסימינוס את הנוצרים של אזור החוף.

בעת ההיא רווחו מגמות ודעות מנוגדות בקרב התושבים. מ־40 לפני מניננו ועד שנת 18 היה בצידון בית ספר לפילוסופיה שנהנה אחר אריסטו. גם לסטואיקנים היה בית ספר בצור. גבל היתה עירו של פילון המפורסם, שעליו נדבר להלן. תלמיד של פילון, המדקדק הרמיפוס, היה בן זמנם של טרינוס והדרינוס, ובעת ההיא חי גם הגיאוגרף מארינוס מצור, קודמו של הגיאוגרף תלמי מפלוסיון. מכסימוס מצור, איש האסכולה של אפלטון, היה אחד מפדגוגיו של מרכוס אורליוס. הניאוראפלטוני פורפירוס מצור נמנה עם המתנגדים החשובים ביותר של הנצרות (262).

חשיבותה זו של צור כמרכז אינטלקטואלי בתחילת התקופה הנוצרית וודאי העימה במקצת את זוהן של שאר ערי פניקיה; אף על פי כן מתאר אבסביוס, הגמונה של קסריה (המאה ה־4), את צידון כעיר מפורסמת.

חשיבותה הפוליטית של פניקיה

אם סוקרים את כל תולדותיה של פניקיה, רואים באיזו מדה חרץ מעמדה הגיאוגרפי את גורלה הפוליטי. שורה של נמלים היתה מקור גשוגה המסחרי של

הארץ; הרים סמוכים-מדי לחוף מצעו ממנה כל יכולת של התפשטות; נגזר על פניקיה להיות עניה באנשים ובאדמות. מכאן שפניקיה לא יכלה להיות מעצמה צבאית. מצבה הגיאוגרפי קבע את פניקיה כמקום-מעבר למצרים ולסוריה העילית. אי אפשר היה לה להמלט מן האחת אלא בהכנעה לשניה. אך אם מעולם לא עצרה כח לכיבושים גדולים; אם לא זכתה מעולם ברגעי תהלה כמו ממלכות קטנות אחרות, כמו ישראל בימי דוד ושלמה, הרי היא שמרה על אהבת העצמאות שלה. חולשתה גרמה לה שלא תוכל להשיג את עצמאותה אלא על ידי אינטריגות ועל ידי פניה מתמדת לעזרת מעצמות זרות.

דעה זו היתה דעת רֵנָאן (Renan)⁵⁶; וגם מספֵירו (Maspéro)⁵⁷, פֵרוֹ (Perrot) ושיפֵא (Chipiez) הסכימו עמה⁵⁸.

השגיתי בראותי בפניקיה כח פוליטי ממדרגה שניה⁵⁹? אין ספק שערי פניקיה גילו עקשנות וחריפות, ולא ניסו לעמוד מן הצד במאבקים שבה עמדה ארץ כנען פעם מול מצרים ופעם מול אשור. אולם בבריתות אלה עמדו מלך כרכמיש או מלך דמשק בראש; הערים הפניקיות המפולגות מעולם לא התלכדו ביניהן בהנהגת אחת מהן; הפניקים היו נוכחים בכל שדות הקרב; אך פניקיה מאוחדת מעולם לא היתה מצויה בהם.

יאמרו שבקרב של קרקר, בו התמודדו בשנת 853 שלמנאסר השלישי והקואליציה הסורית, שמנתה 63.000 רגלים ו-4.000 רכב, עשתה ארוד אמנם מאמץ קטן ושלחה 200 רגלים בלבד; אולם סין (היא שיאנה של האשורים), ארקא (אירקנתא של האשורים), ערי אזור ארוד, נתנו 10.000 איש כל אחת. כך, על כל פנים, אומר התיאור האשורי הרשמי; אך אפילו נניח שהמספר מדויק, אין המדובר כאן בצבא קבע המהווה אחוז מסויים מן האוכלוסיה; בתקופה ההיא, ובארצות המזרח, היה מספר כזה כולל את כלל הגברים יוצאי-הצבא; לא נשאר כמעט איש בעורף. וזה בלבד מצמצם את חשיבות המספר. אך באיזו מדה אפשר להאמין באומדן זה? תיאור הקרב של קרקר ניתן לנו בשלש מצבות של שלמנאסר שבהן חרתו את התיאור לפי הוראתו: ה"מונולית" מספר כי מאויבי אשור נהרגו 14.000; ה"אובליסק" אומר שנהרגו 20.500. ה"פסל" מדבר על 25.000⁶⁰!

כלום אין זה נכון לראות בפניקיה, וכן בארץ ישראל, מדינות ממדרגה שניה מבחינה פוליטית, בהשוואה לשכנותיהן מצרים ואשור? אין לשכוח כי אם ארץ ישראל של שלמה ופניקיה של שנת 1000 נראות בעינינו מעצמות גדולות, הרי זה בעיקר בזכות מסחרן ובזכות נסיבה נדירה זו שאחר פלישתם של עמי-הים שוב אין קיסרות חתית, מצרים מצטמצמת בתוך גבולותיה ואשור מנסה להתגבר על בבל בקרבות בלתי-פוסקים. ברגע שהוא אין שום מעצמה עדיפה מכנען. אולם בשאר

בכתי ואדיל. אך הפניקים לא היו היחידים שהתישבו בקיפרוס: היוונים מחוץ אסיה הקטנה אף הם השתקעו באי, ושמותיהם של שליטי קיפרוס המעלים מס לאשור במאה הז' אינם פניקיים.

עשרו של האי קיפרוס היה רב; אבני חן, מחצבים וביחוד נחושת היו מצויים בו בשפע. בני המקום, שניצלו את יערות האי בלי הבחנה, השמידו את עציה, אך ככל שביראוהו, כן תפסו הוית, הגפן והדגנים מקום חשוב יותר ביצוא.

בעוד שמוצאים עקבות ברורים למדי להתישבות הפניקים בקיליקיה, נשאר פחות שרידים ממנה בפמפיליה ובלוקיה; אבל הם התישבו גם ברודוס, ביאליסוס ובקאמירוס, בהנהגתו של אחד פאלאס; כיבושם מגיע לקצו עם התקדמות הקאריים, ואחריהם היוונים. גם כרתה, איי הספוראדים והקיקלאדים ראו מתישבים פניקיים, לפי עדותו של תוקידידס⁶¹, אך דומה שלא הרחיקו לכת יותר מן הדרדנלים.

במקומות בהם מצאו הפניקים ממשלה חזקה שיכלה להגן על ארצה, לא הקימו מושבה ממש, אלא תחנות מסחר פשוטות, שבהן קנו את הזכות למסחר חפשי. כך היה במצרים, שבה התבססו הפניקים בשפכי הדלתה וביחוד במוף, בה היה להם רובע משלהם: „מחנה הצורים“; שם עבדו את עשתרת במקדש שבנו, לדברי הרודוטוס, זמן־מה אחר מלחמת טרויה (1190).

התקדמותם לא נצטמצמה בזה; הם השתקעו גם בסיקיליה, שהיתה להם נקודת מוצא נוחה למסעותיהם ההרפתקניים אל עמודי הראקלס. הם קבעו את מושבם בפאנורמוס (פלרמו), בסולואיס (סולונטה) ובמטוא, בבתרם בבררנות את מקומן של שלש הערים האלה בשל היתרונות שמצאו שם: פאנורמוס שוכנת בירכתי מפרץ, סולואיס בכף, ומטוא באי בירכתי המפרץ מצפון לכף ליליביא.

מלטה, גול (גוזו) ופנטלריה השוכנים בלב ים הבטיחו לציים מקלטים טובים בשעת המעבר ממזרחו של הים התיכון למערבו. דיודורוס אומר לנו שהתנחלו גם באיים אלה. ראו אותם גם בדרומה של סרדיניה (שרדן) ובאי איוויסה (אי־בושם), ששימשו להם תחנות כדי להגיע למושבותיהם בספרד.

בתקופה שאי אפשר להגדיר אותה בדיוק (סמוך למאה ה־י"ב לפי עדותו של ווליאוס פאטרקולוס, אך קרוב־יותר ל־לודאי כי במאה ה־ט' או ה־ח') הפכו הפניקים בהדרגה את תחנות המסחר שלהם בגאדיר או גאדס (כיום קאדיס), בשפך הנהר גואלכביר, למושבות. הם השיגו שם את הכסף שהיה מצוי בשפע בספרד; משם הפליגו האניות שיצאו לבקש בדיל בחוף הצפוני־מערבי של ספרד, או אפילו באיי סקילי. כל ארץ ספרד היתה להם ארץ תרשיש, היא טארטסוס של היוונים. השם תרשיש היה סתום למדי ופירושו היה המערב הרחוק, הארצות הרחוקות ביותר שאליהן הגיע המסחר הפניקי. היו שסברו כי המדובר בטרסוס אשר בקיליקיה, אולם בדרך כלל אין דעה זו מקובלת.

אם אנו עוברים עתה לחוף הצפוני של אפריקה, אנו מוצאים כי פעילות הפניקים הקיפה את כל אגן הים התיכון. מנקודת מבט פניקית כללית, מציין ייסודה של קרת חדשה שלב פורה מאד בתהליך ההתישבות; מקרת חדשה יצאה תנועת התפשטות שחידשה והאדירה את אונה של המטרופולין; אך אם מביאים בחשבון את החוף הפניקי בלבד, הרי מציין ייסודה של קרת חדשה את שקיעת המטרופולין; כי כעבור זמן לא רב החלה קרת חדשה ממלאה את התפקיד הראשון במעלה על חשבונה של פניקיה.

והמדובר לא רק מבחינה מסחרית, אלא גם מבחינה פוליטית. ההתחרות היוונית שהורגשה באגן המזרחי של הים התיכון, היתה עוד יותר חריפה באגן המערבי. היוונים הצרו את צעדי הפניקים, לפי עדותו של תוקידידס, עד שנותרו להם רק שלש הערים בסיקיליה שהזכרנו לעיל. בסוף המאה ה' ובתחילת המאה ה' באו הפוקיים לספרד להתחרות עם קודמיהם, ביחוד באזור מלגה.

הפוקיים הם שייסדו, בערך בשנת 600, את מסלת, היא מרסיל של ימינו, שעתידיה היתה במשך כמה מאות שנים להיות יריבה רצינית למסחר של קרת חדשה. קרת חדשה פרשה את חסותה, ואחר כך גם את שלטונה, על המושבות הפניקיות במערב, היות והמטרופולין היתה רחוקה, ולא יכלה עוד לבוא ולהושיען. מאקרובוס ויוסטינוס מזכירים בקצרה את ההתקפות שהספרדים ערכו על הפניקים של גאדס. צור היתה רחוקה מכדי שתוכל להתערב, והתנוונות היתה מנת חלקה; אחר תקופת העצמאות הקצרה של הערים הפניקיות, באו המלחמות נגד האשורים והפרסים, שבהן נוצחו צור וצידון; ומכאן ואילך צומצמה פעילותן בהכרח.

המושבה הפניקית הקדומה ביותר באפריקה הצפונית היתה כנראה אוטיקה שנוסדה בערך בשנת 1100, בלי ספק על ידי העיר צור. אוטיקה שכנה במקום נוח בקרבת שפך הנהר מג'רדה של ימינו, שאחר כך שינה את אפיקו וכיסה את העיר חול. היפו (כיום ביזרטה), היה לה נמל מצוין באגם ביזרטה. רק לפטיס לבדה נבנתה במקום רע, בקרבת הסירטס, ולא היה לה נמל אלא שפכו של נהר.

קרת חדשה

קרת חדשה — על שום שהיתה עיר חדשה לעומת המטרופולין, שנקראה הקרת. היא שכנה בירכתי מפרץ טוניס והיתה מוגנת ממזרח וממערב על ידי שני כפיה. היא היתה בנויה בחלקת על ראש גבעה. סיפרנו לעיל על האגדה המייחסת את ייסודה של קרת חדשה לצורים שבראשם עמדה אליסה, בתו של המלך הצורי מתן, שברחה מפני העריצות של אחיה פגמליון. המסורת כינתה את אליסה בשם דידון (הפליטה). אין בידינו תעודות המאפשרות לנו לאמת או להזים את הסיפור הזה. אף על פי כן נראה לנו כי ייסודה של קרת חדשה, שנתקיים בערך בסוף המאה ה' (סמוך ל-814),

לא נעשה על כרחא של צור, כי רואים אנו כיצד העיר החדשה מקבלת על עצמה את מרות המטרופולין. מדי שנה בשנה היתה משלחת יוצאת לצור להקריב קרבנות במקדשו של מלקרת, ובתחילה הביאה אתה מעשר מהכנסות המדינה החדשה⁶².

ההיסטוריה האמיתית של קרת חדשה מתחילה למעשה רק במאה ה' ברגע שעצמתה של צור נשברת על ידי נבוכדנאצר (604 — 561).

כפי שאמרנו, קרת חדשה חידשה את מדיניות ההתישבות של צור וצידון, בין על ידי הטלת שלטונה על המושבות הפניקיות הישנות, ובין על ידי ייסוד מושבות חדשות. סמוך לשנת 650 התנחלו בני קרת חדשה באי-בושם (איוויסה), ששימש נמל טוב למסע מסרדיניה לספרד דרך איי הבאליארים; הם כבשו גם את חופי מינורקה בבאליארים. בכל מקום נתקלה קרת חדשה בהתחרות היוונים, עד שבשנת 550 בערך פרצה המלחמה בין שני העמים. השופט מלכוס גירש את היוונים מסיקיליה, אך אחר שהוכה בסרדיניה, הוגלה מקרת חדשה; הוא פנה אז נגד מולדתו, צר על קרת חדשה, כבש אותה וכפה עליה את שלטונו. מגוף, שירש את מקומו, האדיר עוד יותר את עצמתה של קרת חדשה.

סמוך לשנת 535, לאחר קרב ימי נגד הצי הפוקי, גירשו בני קרת חדשה את היוונים מקורסיקה והניחו לבעלי בריתם האטרוסקים להתנחל שם. יוסטינוס מספר לנו שמלכוס, ואחריו חשדרובעל ועמלקרת, בנו של מגון, ערכו מסעות לסרדיניה; קרת חדשה ביססה את שלטונה גם בחוף של ספרד.

בשנת 509, שנה אחת אחר גירוש הטרקינים, נחתם חוזה ידידות ראשון עם רומי. במשך כל המאה ה' אפשר למצות את דברי ימי קרת חדשה במאבק גדול אחד נגד סיקיליה; הוא מסתיים בנצחונה של קרת חדשה.

המאה ה' מביאה את התחלת המלחמות הפוניות. בראשונה שבהן (268 — 241) ידם של הרומיים על העליונה בים; הם נכשלים באפריקה אבל היתרון בידיהם בסיקיליה, שממנה נסוגו תחילה. אחר מלחמה זו בא מרד השכירים של קרת חדשה, שדוכא בקושי רב. כיוון שנשתחררה מסכנה זו, פונה קרת חדשה לכיבוש ספרד; באמצע מאמציה אלה פורצת המלחמה הפונית השניה (219 — 202). חניבעל, שנתפרסם במסעותיו בספרד, איטליה ואפריקה, עבר את ספרד ואת גליה והביא את המלחמה לאיטליה; הוא ניצח בקאן (216) אך לא ידע לנצל את יתרונו כדי לעלות על רומי. חשדרובעל, אחיו של חניבעל, הוכה על ידי הרומיים; ובמסע נועז העתיקו הרומיים את המלחמה לאפריקה. חניבעל נאלץ לשוב בחפזו והוכה בזאמה; זה שם קץ למלחמה; והשלום שבא לאחריה היה קטלני לקרת חדשה.

בנצחם מסע מלחמה שבני קרת חדשה ניהלו נגד שכניהם הנומידים, הכריזו הרומיים מלחמה בפעם השלישית. המלחמה הזאת נמשכה שלש שנים ונסתיימה בשנת 146 בכיבוש קרת חדשה. העיר נשדדה ונחרבה בשיטתיות; לא נשאר בה אבן על אבן

והוטל איסור חמור על בניית בתים חדשים על תלה. אולם כעבור עשרים וארבע שנים בנתה רומי בעצמה מושבה במקום בו היתה קרת חדשה; ודברי ימי יורשתה של המושבה הפניקית האדירה משתלבים עם דברי ימי רומי.

חוקתן הפוליטית של פניקיה וקרת חדשה

איננו יודעים הרבה על חוקתם המדינית של הפניקים; ביחס לתקופות המאוחרות יכולים אנו להסתמך על עדותם של ההיסטוריונים. אך אין לנו חומר לגבי האלף השני. אך הודות לכתובות יכולים אנו ליצור לעצמנו מושגים ממבנה המדינה הפניקית, שהיה כנראה דומה פחות או יותר בכל תקופות ההיסטוריה. במכתבי אל-עמארנה כותבים מלכי סוריה לפרעה כנסיכים הכפופים למרותה של מצרים, והיחסים הם יחסי עבדים לאדוניהם; אף על פי כן יודעים אנו כי הערים ובנותיהן נתונות לשלטונם של מלכים מקומיים, מלכים הנבחרים מתוך משפחות מסוימות המתמרות להיות צאצאי האלים; יש איפוא שושלות ממשיות בפניקיה. בכל זאת נדמה ששררתו של המלך מוגבלת במדת-מה על ידי מועצת זקנים הנבחרים מתוך הסוחרים העשירים ביותר בעיר. אותה עדיפות של העשירים נמצא אחר כך גם בקרת חדשה; למעשה היא הכרחית במדינה המתקיימת בעיקר על המסחר. כתובות מסוימות של ראס-שמרה שופכות מעט אור על מסחרה של העיר⁶³; מדובר על תחנות-מסחר לאריגי ארגמן ועל איגודי סוחרים הקיימים בעיר. בראש כל איגוד עומד „רב“. אצל בני תדמור, למשל, שהיו עם של סוחרים, היו ראשי השיירות אישים חשובים. סמוך לסוף התקופה הפניקית היתה למועצות זקנים אלה סמכות שהיתה כמעט שווה לזו של המלך; בצור יכלו כנראה לקבל החלטות בהעדרו של המלך ובצידון אף יכלו להמרות את פיו⁶⁴. בצידון היתה המועצה מורכבת ממאה חברים⁶⁵; ספר יחזקאל (כ"ז, ט') מספר לנו על זקני גבל. מוסד כזה לא היה ידוע בבבל; מוצאים אותו אצל הפרסים באסיה הקטנה, ואולי היה קיים גם באשור, שבה היסודות הלא-שמיים רבים מאד⁶⁶.

יודעים אנו לבסוף כי בתקופת הקיסרות הניאורבבליה נתכוננה בצור רפובליקה שבראשה עמדו שופטים, לפי דוגמת ישראל לפני המלוכה: השופטים הללו, שנתמנו לשנים אחדות, היו בדרך כלל שנים ששלטו בצוותא.

הכתובות מזכירות בצידון, בקיפרוס ובגול, האי הסמוך למלטה, את כהונתו של „רב“; אפשר לשער את משמעותו של תואר זה בערים השונות לפי משמעותו באוגרית ואחר כך בתדמור.

בקרת חדשה נתכוננה הרפובליקה עוד בתקופה מוקדמת; השלטון היה בידי המשפחות העשירות בארץ והשררה הופקדה בידי שני אישים שנבחרו על ידי מועצת הזקנים, והם נשאו את התואר שופטים. משרה גבוהה זו ניתנה לעתים קרובות בידי בני אותן המשפחות, שמחת תאוות השלטון שלהן היו לעתים סכנה למדינה.

כך היה כאשר מלכוס, לאחר שהגן על הרפובליקה, הצליח להשתלט על המדינה בעזרת חייליו (במאה ה') ומגוון ששלט אחריו הוריש את השלטון לבניו ולנכדיו.

כל מלכי פניקיה היו בלתי־לויים איש ברעהו; הם לא התלכדו אלא כדי לעמוד בפני פולש. הפדרציה החשובה ביותר של ערים פניקיות היתה זו של ארוד, צידון וצור, תחת שלטונה של צידון, בתקופה הפרסית האחימנידית; הפדרציה הזאת חייבת היתה לספק למלך פרס 300 אניות בעלות שלשה טורי משוטים, לדברי הרודוטוס⁶⁷.

אנו יודעים מתוך מכתבי אל־עמארנה שהשליטים הפניקיים היו מעסיקים שכירים ורים בהנהגתם של מצביאים שכירים, שהיו מוכנים לבגוד באדוניהם כאשר קיוו להפיק תועלת מבגידתם. מתולדות מרד השכירים בקרת חדשה אנו למדים שהמושבות הלכו בשטח זה בעקבות המטרופולין.

פרק ב'

הדת

בארצות התרבות הקדומה, כגון מצרים, אשור-בבל, פניקיה, הדת היא יסוד החברה; עליה נותנים את הדעת בלי הפסק; והיא מקור ההשראה של האמונות ומוסדות המדינה; כל השאר הוא תפל ומאומה אינו יכול להתפתח אלא בד בבד עמה. אלו היו אמונותיהם הדתיות של הפניקים? את התשובה לשאלה זו נצטרך ללמוד מן המקרא, מן הכתובות ומכתבי הסופרים היווניים והרומיים, כי עד לזמן האחרון נדמה היה שהפניקים עצמם לא השאירו לנו שום חיבור על נושא זה. כיום אנו מכירים את הדת הפניקית בשני שלבים נבדלים של התפתחותה: א) מן הטכסטס של ראס-שמרה, המשקפים את המסורות הקדומות ביותר; ב) מן הכתבים של התקופות המאוחרות, שמהם אנו למדים על התפתחותה של דת זו בתקופה היוונית-רומית.

הכתובות של ראס-שמרה. אלים ומיתוסים

החפירות בראס-שמרה הוסיפו נתונים חדשים על מה שהיה ידוע לנו בקשר לדת הפניקית באלף השני; אין ספק שעד התקופה ההיא כבר חלו בה שינויים גדולים לעומת האלף השלישי, אולם השינויים הרחיקו לכת הרבה יותר בתקופה המאוחרת, מחמת ההשפעה היוונית שהתפשטה בכל מקום.

היכולת בידינו, כאמור, לתאר שני שלבים של הדת הפניקית: שלב מאוחר יותר, בהסתמך על הסופרים של התקופה המאוחרת; ושלב האלף השני, בהסתמך על העלילות הדתיות הגדולות שבהן נשתמרו, בפניקיה כמו במיסופוטמיה, קווי היסוד של הדת ושנאספו לפי הוראות נקמד מלך אוגרית (אמצע המאה הי"ד לפני מניננו). מקריאת הטכסטס של ראס-שמרה אנו למדים שראש וראשון בפנתיאון הוא אֵל־דַגּוּן, הוא אֵל־קרנוס של פילון ושל דמשקוס; הוא השומר על מהלך הנהרות והמבשר את הגשמים. בת־זוגו היא אֶשְׂרַת ים, הנקראת גם אֵלַת.

אחר כך בא בעל; הוראת המלה היא אדון, והמדובר הוא איפוא בתואר, אך בכל זאת בא השם לציין אֵל מוגדר, הוזהר עם הדד הסורי (אדד של מיסופוטמיה).

שמו גזור משורש משותף עם המלים שפירושן שבר, רעם; ואמנם, הוא אל ההרים, הסופה והברק, אך גם אל הגשם המיטיב. אחד המיתוסים של ראס־שמרה מספר שלבעל עדיין לא היה היכל, בעוד שלכל שאר האלים היו מקדשים. אֵל, אבי האלים, הרשה לו למלא את החסר. יש להסיק מכאן שבעל הוא אל אשר הפניקים קיבלוהו לאחר שהפנתיאון שלהם כבר היה בנמצא; תופעה דומה אנו מוצאים אצל המיסופוטמים. לפי זה בעל הוא אל מקומי, טרום־פניקי. הוא מופיע בדמות לוחם בעל קסדה, ברק בידו, וזה מעיד על זיהויו עם האל הגדול של סוריה העילית שעבדוהו גם החורים וגם החתים. קיצורו של דבר, הוא אל אסיאני; ואין הוא דמות חדשה, אף אם בדרומה של ארץ ישראל מכנים אותו בעל־צפון, או בפשטות צפון. בת־זוגו היא אִשרת (להבדיל מאשרת־ים, שהיא אשתו של אל).

אֵלֵין, בנו של בעל, יש לו כמעט אותן התכונות; הוא מושל על התהומות ועל הנהרות וממילא כולל שטח שלטונו גם את הימים שלתוכם משתפכים הנהרות. איננו מכירים אלא אדד אחד בבבל, אך עלינו לבקש את ההיקש בשטח רחב יותר, כי הדת הבבלית אינה אלא עיבוד חדש של הדת השומרית, ששונתה כדי להתאימה לשמיים; ואילו השומרים חדלו עוד בתקופה קדומה לייחס חשיבות לאל הגשם ופסגות ההרים, ששאר האסיאנים סגדו לו, כי בשומר היתה גיאותרם של שני הנהרות מקור הפוריות. אבל עקרון הספציאליזציה בשטח הפוריות היה מקובל בידי השומרים; בין אליהם היו נֶר־גַרְס, אֵל הגיאות, דִּמְז, נִנְגִּזְדָה, שֶׁרַח, אל העיר אומא — כולם אלים חקלאיים. כפילותו של גדול־האלים הוא הכלל אצל שאר האסיאנים; ליד האל הגדול מופיע האל־הבן, שתכונותיו מתמזגות עם תכונות האל הגדול והוא גורם מבוכה רבה לחוקרי הדתות הקדומות; לעתים הוא מופיע כבנם של האל הגדול ורעייתו, לעתים הוא אישה של האלה הגדולה, לעתים הוא גם בנה וגם מאהבה. בעוד שסמל האל הגדול מבין החיות הוא פר, מלווה האל־הבן אֵיל. בסלעי יאסיל־קאֵיא הוא מופיע רכוב על ברדלס, שהוא חית הרכיבה של האלה הגדולה, וקלסתר פניו דומה בדיוק לזה של האל הגדול, אלא שאין לו חתימת־זקן. אנו מוצאים איפוא במקורו של הפנתיאון הפניקי את האלים האופיניים של האסיאנים, שקדמו לשמיים, בפניקיה כבשאר חלקי אסיה המערבית.

אחותו של אלאין היא ענת, בתולה לוחמת שיש לה כל התכונות של אִשתר מארבלה של האשורים. אחר שהמצרים כבשו את ארץ כנען קיבלו אֵלה זו וציירוה בדמות האלה ענתא.

עשתרת, הנראית משנה (doublet) של האלה הקודמת, אף כי היא דמות נפרדת (כמו בבבל — אֵנן, אשתר, ננאי¹) עתידה בתקופה המאוחרת להתמוזג עם ענת ולהקרא עתרעתה או עתראתים. המצרים היו מכנים בשם „קדש“ אלה שהיו מתארים אותה בדמות אשה ערומה במראה־מפנים, עומדת זקופה על גבו של אריה.

יריבו של אלאין הוא אחיו מות („מוות” לדברי פילון מגבל, „הלוחם” לדעתו של דיסו²) שתכונותיו דומות לאלה של נרגל הבבלי. הוא בעת ובעונה אחת שמש הצהרים, משמיד כל צמיחה, ואֵל השאול. בעל הוא אל הקצוות: גם אל הסופה המשבבת ומשחיתה, וגש אל הגשם המפרה; אלאין הוא אֵל התהומות והנהרות, המצמיח את התבואה, אך גם אל השטפונות ההרסניים; מות הוא התגלמות הקציר ותקופת תרדמת-האדמה הבאה אחריו. אלאין (שגורלו קשור עם גורל בעל) אינו יכול להתקיים בעת ובעונה אחת עם מות; כאשר האחד שולט על פני האדמה, נמצא השני בשאול, ושניהם מסמלים את התחלפות העונות. אותו רעיון בא לידי ביטוי באגדת אשתר ואדוניס; והנבטאים נתנו לו ביטוי באגדתם המעמידה כנגד דיוניסוס-דוסאָרס את ליקורגוס, אויב העליצות³.

מיתוס זה של אביב וסתיו בא לידי ביטוי בעלילת בעל ואלאין. יש בה כמה אפיונות: הסכמת אֵל לבניית היכל לבעל שאין לו מקדש משלו; הארדיכל הוא כתר. ידו של בעל היא איפוא על העליונה, אך לא עובר זמן רב והוא נדחק על ידי מות ונאלץ לרדת שאולה, ואחותו ענת מבכה אותו. באה ענת הקציר ושעת קרבנו של מות, שקוצרים אותו וזורים אותו כמו התבואה וקולים אותו וכותתים אותו. אלאין קם לתחייה, אך בטרם יופיע מחדש הוא עוד מסתתר זמן-מה ומתפלאים שעדיין אינו מראה את פניו. אֵלת השמש שפש (גם כאן, כמו אצל החתים, השמש היא אֵלה) מצטווית לבקשו ולהשיבו.

אגדת החכם דנאל אף היא ענינה המנהגים החקלאיים הקשורים בקציר; האגדה של לידת האלים הנעמים והיפים מכניסה בסיפור על לידת שני בנים, ואחריהם חמשה בנים נוספים, את ההוראות הרגילות על עבודת האדמה, את הפקודות ביחס להרישה ואת העצה להקריב עולות כדי להבטיח את פוריות השדות. ההמנון „לא ניכל ולאלות כושרות”⁴ (צריך לקרוא כנראה האֵלה ניכל) מכיל תיאור של חתונת אלים; וגם בו מדובר על פולחני פריון. האל ירח מבקש את ידה של האלה ניכל, וחרחב, אל הקיץ, הוא המתווך. בעלילה זו מוזכר מוהרה של הכלה; ומשתמשים במאזנים כדי להעריך את ערך המתנות. אי אפשר להאריך כאן את הדיבור על שירים אלה, שאפשר לחלקם לעלילות נפרדות של בעל, של ענת וכו', כפי שניתן לעשות לגבי מרדוך ואשתר בבבל. אולם מן הראוי לציין את סימני ההשפעה הבבלית בשירים אלה, ולעתים אף ניכר בהם דמיון לשירים הדתיים של החתים. יש כאן אותה רציפות של אלים, שהקדום בהם, אל־דגון, נדחק מפני אלים צעירים ממנו, כמו בדת שומר ובבל (וכן בדת מצרים).

הקרבנות שהוקרבו עם חנוכת בית המקדש בירושלים דומים לאלה שהוקרבו עם הקמת ההיכל לבעל, אך אלה עצמם מקורם בקרבנות שהיו מקריבים בבבל בהודמנויות דומות: עם מותו של בעל, כאשר הכרוז לטפן מנצח על האבל, הוא

נוהג בדיוק כמנהג אֲדָפָה בבכותו את מותם של תמוז וגִּזְדָה. כאשר שפש אומר למות: אֵל „יעקור מזוזות משכנך” במשמעות של הריסת ביתו,⁵ אנו נזכרים בחשיבות שהיו מייחסים במיסופוטמיה למזוזות שהיו נחשבות סמל לבית. כאשר אלאין קם לתחייה ועדיין אינו חוזר ומופיע, אנו נזכרים במיתוס של תַּלְפַּנּ, שגם אותו יש הכרח לחפש וגם הוא מוסיף להסתתר אחר שהקיצוהו.⁶

מן הכתובות שהבאנו אנו למדים כי הדת הפניקית של אמצע האלף השני לפני מניננו נשתמרו בה עקבות ברורים ורבים של מקורה: היא שלוחה של הדת האסיאנית הפרימיטיבית הסוגדת לכוחות הפוריות והפריה. זה מוסבר על ידי התמדתם של יסודות אסיאניים בפניקיה. ואין אני בא לגרוע מן הקשר המאחד את האסיאנים והאגאים, שכה רב הדמיון בין פולחנם ואמנותם, כי גם האגאים היו בעלי השפעה מכרעת בפניקיה הצפונית.⁷ יתר על כן, דת זו, העובדת אותם האלים שאנו רגילים לפגוש בדתות אחרות המבוססות על פולחן הפוריות, מרבה בתיאור מושגיה וטקסיה החקלאיים. מורא (Moret) עמד על כך לא־מזמן, והתברך בזה כי זו הפעם הראשונה בא פולחן עתיק מאד ומאפשר „לבחון ולאשר את השערותיהם הקונסטרוקטיביות של הדוגלים בהשוואת הדתות”.⁸

יורשה לי להעיר שכאשר מדובר במחקר תרבויות כה עשירות ובעלות שרידים כה רבים כגון אלה של מצרים ושל אסיה המערבית, אין הפולקלור יכול להוסיף הרבה לכמות התעודות והשרידים הארכיאולוגיים שדתות אלה השאירו בידינו. אם אנו מוצאים זו הפעם הראשונה בטקסטים של ראס־שמרה תיאורים מפורטים של פולחן חקלאי, הרי אין זו אלא תוספת למה שסיפרו לנו הקדמונים בעצמם על אלי־חבואה אלה ועל פולחנם. כל מאמרו של מורא מלא ראיות, מהזמנים הקדומים ביותר ועד המאה ה־1 של מניננו, על טיבם של אלים אלה; הסופרים המאוחרים שמרו על מסורת פולחנים אלה והשאירו לנו תיאור מדויק מהם. משמע שאין לנו כאן אלא עדות נוספת על הקודמות; הפולקלור לא שיחזר כאן מאומה; הוא רק מאשר ותואם את המסורת.

הקשר עם המקרא

אפשר ללמוד הרבה מעלילות ראס־שמרה; הן מתארות את מנהגיה ואמונותיה של כנען כמעט ברגע בו עומדים להופיע הכובשים הישראליים. והכנענים מופיעים — זו הפעם הראשונה — בעולם המציאות. כמה ממצוות התורה מתבארות על ידי כתובות אלה; למשל: האיסור לבשל גדי בחלב אמו לא היה מובן די הצורך, אך הוא מתפרש עתה כתגובה למנהג הכנעני: „טבח גדי בחלב, טלה בחמאה”.⁹

אם אנו מנתחים את הטקסטים של ראס־שמרה כשלעצמם, אנו מוצאים בהם הרבה ביטויים שיריים העתידים להופיע אחר כך במקרא; אך מוצאים אנו כאן תכונות אחידות: זהו קובץ של אגדות הקשורות אהדדי, ובכל זאת רחוקות הן מאד

בטיבן ובתפיסתן מסיפורי המקרא; לא מבחינה זאת נוכל איפוא להשוותם; אלא מבחינת מציאות שמות מקומות ואנשים מהמקרא.

אחר תרגום העלילות הדתיות של ראס־שמרה, שהן החלק החשוב ביותר של הלוחות, על ידי מר ווירלדו (Virolleaud), הציע מר ר. דיסו (Dussaud) כמה פירושים שבלשנים בעלי־שם, כגון אלברייט (Albright), האב דה וו (de Vaux), והה. ל. גינזברג, ו. באומגרטנר (W. Baumgartner)¹⁰ ואחרים חלקו עליהם. המדובר בטכסטים שבהם מוזכרים, לדעת דיסו, אנשים או מקומות המופיעים במקרא: תרח אבי אברהם, אשר וזבולון, קדש והגב, העיר אשדוד וכיוצא באלה.

הפרשנים שאת שמותיהם הזכרנו, הציעו קריאה אחרת ברוב המקומות שבהם מופיעים שמות אלה; הם רואים בשמות אלה שמות עצם כלליים, ולא שמות אישים או מקומות הנזכרים במקרא.

נוכח דעות כה מנוגדות, שאלה ואלה מבוססות על בקיאות שאין לערער עליה, קשה לפסוק הלכה מבלי להיות מומחה בשטח זה. כל אחד יפסוק איפוא לפי חוש הבקורת שלו ויעדיף אותו תרגום הנראה לו אחיד ושלם יותר, אך עם זאת ייטיב לעשות אם יראה בו תרגום ארעי.

מוטב לדחות את ההכרעה, אף כי כה רב הפיתוי לקבל את הקריאה של שמות פרטיים אלה. תגלית הטכסטים של ראס־שמרה היא איפוא מאורע בעל ענין עצום; נוכח מצבם הגיאוגרפי של אלה שכתבו את הלוחות, נוכח הלשון בה נכתבו, ברור שהם בעלי חשיבות גדולה להבנת המקרא; כאשר הלשון תהיה ידועה יותר, ואוצר המלים יהיה יותר מוחזר, וודאי יהיו הכל תמימי דעים על המסקנות שיש להסיק מהם; לפי שעה מוטב לנהוג בזהירות.

כדאי יהיה, כמובן, להשוות את התרגומים בינם לבין עצמם, וביחוד אלה שהוצעו בשנים האחרונות על ידי החכמים שמנינו למעלה, ועל ידי הה. גצה (Goetze), מונטגומרי (Montgomery), גורדון (Gordon)¹¹ ואחרים.

כתבי התקופה המאוחרת

חקר הדת הפניקית בתקופה המאוחרת מאלף מאד; אפשר ללמוד ממנו אלו שינויים נתחוללו באמונות. האופי הטבעוני, האסיאני, של הדת הפרימיטיבית נשתנה לחלוטין בהשפעת הפילוסופיה היוונית, אך את דמויות האלים העיקריים נכיר בכל זאת, על אף התמורות הללו.

פילון וסכניתן

היצירה שאותה מרבים לצטט יותר מכל האחרות, היא זו של פילון מגבל, סופר יווני שנולד בפניקיה בערך בשנת 42 לפני סואידאס. הוא נטל לעצמו

את השם הַרְנִיּוֹס ועוד היה בחיים בימי הדרינוס (117). הוא השאיר בידינו את תיאור מושגי הפניקים על בריאת העולם. פילון זה אומר שתרגם את הדברים מכתביו של סכניתון (Sanconiathon), כהן פניקי שנולד בבירות בערך במאה ה־א לפני מנינו. להלכה יש לנו כאן איפוא מיסמך עתיק מאד ובעל חשיבות ממדרגה ראשונה, כיוון שבא מידי פניקי שקיבץ את כתביו של כהן מן התקופה הקדומה. אולם כשם שאמונות האשורים והבבלים נלקטו על ידי כהן כשדי בשם בירוסוס, שכתביו אבדו ולא נותרו מהם אלא קטעים אחדים שהובאו על ידי הסופרים היווניים, כך אבדה יצירתו של סכניתון ואיש לא הזכיר את שם המחבר הזה עד שבא מתרגמו פילון. ואסון נוסף הוא, שגם חיבורו של פילון אבד ואיננו מכירים אלא כמה קטעים ממנו המובאים על ידי היסטוריונים שונים, שהידוע בהם הוא אַבסביוס אבי ההיסטוריה הכנסייתית, שכתב בתחילת המאה ה־ד' של מנינו. בספרו הכנה לחיים אַוואנגליים מביא אבסביוס את הקטעים האלה על מנת להתווכח עם התורה הכלולה בהם¹². וברור שהבקורת הציגה את השאלה, באיזו מדה אפשר להאמין בכל הציור הזה; ויש אומרים שאבסביוס בדה את הקטעים מלבו, או שינה אותם, בכדי שיקל עליו להפריך אותם. אחרים אומרים שפילון הוא אשר בדה את הדברים, או שלקט את המסורות הפניקיות מן התקופה המאוחרת וצירפן יחד בחיבור שייחסו לסכניתון. ויש המאמינים שפילון באמת תרגם את כתביו של סופר פניקי קדום. כיום אי אפשר להוכיח שאמנם היה כהן בשם סכניתון, שעל קיומו אין עדות אלא זו של פילון איש גבל. אך היות וביצירתו של פילון נשתמרו יסודות שמיים על אף לשונה היוונית, והשם סכניתון, שנראה בתחילה משונה, אומת במדת מה לפחות בחלקים שממנו הוא מורכב, על ידי כתובות מסויימות, דומה שאפשר לקבוע כי פילון מהימן לפחות בנקודות מסויימות; והטכסטים של ראס־שמרה מוכיחים שהיו לפניו מקורות של ממש.

הנה איפוא המסורת הפניקית על בריאת העולם ועל מקור האלים.

בראשית היו אוויר דחוס ותוהו ובוהו. מהם יצאו הרוח והתשוקה אשר הולידו את מות, שצורתו היתה צורת ביצה. בביצה זו נתהוו יצורים שונים שנשארו בצורת זרע חסרת־נועה עד לרגע בו נתבקעה הביצה. ואז פלט מות את השמש, הירח והכוכבים, ובהשפעת האור נתפרדו המים מן השמים.

בריאת האדם לא היתה פחות מסובכת. מהרוח קולפִּיה ומרעיתו באַאוֹ נולדו אִיוֹן (חיים) ופרוטוגונוס (בכור). איוֹן היתה הראשונה שהבחינה בפירות הראויים למאכל. ילדיהם היו גֶנוֹס (גזע) וגֶנֶיה (משנהו ממין נקבה). הם היו הראשונים שעבדו את השמש. מהם יצאו אור, אש ולהבה, אשר גילו את האש. מאש נולדו הרפאים; אחד מהם היה הראשון שבנה ערים; הוא שנה את אחיו אוסואוס, שהמציא את הבגדים העשויים מעורות־חיות.

לפי אותה שיטה של מתן שם לכל אדם בהתאם להמצאה שמייחסים לה, מוסר לנו פילון את השמות של ששה זוגות־אחים שהמציאו (א) את הציד והדיג; (ב) את עבודת הנחושת והשיט בים; (ג) את האומנויות וביחוד את תעשית הלבנים; (ד) את החקלאות; (ה) את הכפרים וגידול הצאן; (ו) את הצדק והמשפט. האחרונים הולידו את טאאוטוס ממציא הכתב, ואת הכבירים — אלים־שדים.

האלים הראשונים היו עליון ובארות, שילדיהם היו אוראנוס־השמים וגיא־האדמה. אוראנוס הוליד את אֵל שפילון מזהה אותו גם עם שבתי ושייסד את העיר גבל, ואחריו את בית־אל, דגון, אטלס וזבס דימארוס, ופונטוס (הים). זבס דימארוס הוליד את מלקרת, אֵלה של צור; אחר כך באים עשתרת, האלה הפניקית הגדולה, ריאה וכו'.

אֵל, בעזרת אחיו ואחיותיו, התמרד נגד השמים. אֵל, בכור השמים, גם הוא הוליד ילדים: פרסיפונה, אתינה, אֵרוס, המוות וכו'. יהיה זה משעמם אם נמשיך ונמנה את כל האלים. עלינו לנסות ללמוד משהו מאגדות אלה, מבלי להרתע מפני אורח־המחשבה המתגלה בהם.

הנקודה הראשונה, שאינה צריכה להפתיע אותנו, היא אותו מנהג קדום מאד שאנו מוצאים גם באשור, בבבל, ביוון ובמקומות אחרים, וגם אצל העברים, לבדות אישים מוגדרים המופיעים כממציאי כל דבר שהוא תוצאת הקדמה האנושית, ולכנותם בשם הדבר שהמציאו, כביכול. השיטה השניה היא להכניס למגילות־יוחסין את ההמצאות או את איתני הטבע שאנו עומדים על קיומם. זהו מאמץ ראוי לשבח להגיע לכלל הבנת המיון, שבלעדיו לא ייתכן כל מדע; זאת היא תשובתם הצוהל של הפרימיטיבים העושים מאמץ מחשבתי ראשון, להמון המבוער שמושגיו רופפים ושאינו לו חוש למוקדם ומאוחר. זהו תהליך נוח שהביא בוודאי נוחם רב ושלוות־נפש רבה לאותם הוגי דעות ראשונים שסיערו בנפשם כי על ידי כך הם נותנים תשובה לכל השאלות המתעוררות בלב הבריות, ושאי אפשר להשיב עליהם, בסופו של דבר, אלא על ידי קביעת עיקר־אמונה או על ידי הודאה באי־ידיעה.

אֵפונימים אלה, הנותנים את שמם להמצאה או לכח־הטבע, מצויים, כפי שאמרתי, בכל מקום. אצל העברים, למשל, חוה היא החיים, אנוש הוא האדם, תובל קין הוא ראשון הקינים, הם חרשי המתכת. אצל הכשדים קיימים כיתו ומשאר — הצדק והמשפט. הוא הדין אצל ההודו־אירופים, אצל הסיאודוס ובשאר סיפורי הבריאה היווניים: קרונוס־הזמן, אֵרוס־האהבה, אוראנוס־השמים הם דוגמות לכך. אותן רשימות־יוחסין המהוות את היסוד של תיאור הבריאה הפרימיטיבי של היוונים, מצויות גם במקרא, אם בצורת סיפור, כאשר מדובר בתיאור התקדמות האדם, ואם בצורת רשימות־יוחסין ממש, כשמדובר בנסיון למיין את העמים. מאידך נודעת להן

פחות חשיבות בדת האשורית-בבלית, אלא אם כן בסיפור הבריאה של בירוסוס. הכהן הכשדי של סוף המאה הד' לפני מנינו, שאיננו יודעים עליו אלא מה שהובא מדבריו אצל סופרים מאוחרים יותר. ייתכן שזו השפעת התקופה בה כתב בירוסוס, ואולי עברו גלגולים על כתיבתו המקורית, ובהם הוכנסו רשימות יוחסין אלה. בלוחות הבבליים הקדומים המספרים על בריאת העולם עדיין איננו מוצאים מיון שיטתי כזה. הם מכילים אגדות פשוטות יותר, שלעתים הן סותרות אשה את רעותה.

כל זה מסייע להעמידנו על ערך התרגום של פילון. יש בו סתירות מסוימות; כך, למשל, הוא מייחס את אמנות הבניה בזה אחר זה למציאים שונים; והוא הדין בציד ובשיט. יש כאן איפוא תערובת של אגדות פזורות שאסכולה של כהנים ניסתה לאחדם בתורה אחת. היא לא הצליחה בכך לגמרי, כי בריאת העולם, בריאת האדם והתהוות האלים נראות כאן כשלשה דברים נפרדים שהועמדו זה בצד זה ומוזגתם לא עלתה יפה. מבחינים כאן בדברים השאולים מן האגדות הכשדיות, באחרים שמקורם באגדות מצרים, ויש גם השפעה מסוימת של המקרא. שימוש כזה בשלשלת יוחסין, שאישיה הם התגלמות מושגים, אינו קדום ביותר; הוא נדיר אצל הכשדים, ואפילו אצל העברים הוא משמש בעיקר לגבי מציאי טכניקה מסוימת. לעומת זאת הוא מצוי מאד בשלביה הראשונים של הפילוסופיה היוונית. משום כך קשה להאמין בקיומו של סכניתן, לא כשלעצמה, אלא כפי שפילון מדמה אותו. מבלי לפסול לחלוטין את מהימנותו של המתרגם, נדמה כי יהיה זה זהיר יותר לשער שאם פילון תרגם חיבור פניקי (וזה מתקבל על הדעת נוכח הביטויים השמיים המתגלים בתרגום) הרי היה זה חיבור מאוחר, מין תערובת בלתי־מושלמת של השערות הוגי דעות שהיו נתונים להשפעת המסורת, אך ביחוד להשפעת המחשבה היוונית. מכל מקום, אי אפשר לראות בתרגומו של פילון, כפי שהוא מובא על ידי אבסכיוס, הרצאה שלמה של תיאור בריאת העולם מפי פניקי מהמאה ה"א לפני מנינו¹³; כי לא יובן כיצד חלו שינויים כה גדולים באמונות מימי הטכסטוס של ראס־שמרה, שקדמו לתיאור זה בשלש מאות שנה בלבד, ועד לסכניתן.

דמשקיוס ומוכוס

דמשקיוס, אחרון הניאוא־פלטוניים, שנולד בדמשק בערך בשנת 480 למנינו, מרמז על כמה סיפורי בריאה פניקיים¹⁴. בראשית, הוא אומר, היו קרונוס (הזמן), פוטוס (התשוקה), ואומיכלי (מלה שמיית מסורסת שאפשר לקרוא: אֶם־כָּל). מהזדווגותם של שני האחרונים באו האוויר, שהוא „הטוהר בלי תערובת של הניתן להבנה, ואורה, שהיא צורת החיות הראשונה של הניתן להבנה, שתנועתה מוטבעת על ידי האוויר. שני האחרונים הולידו את אוטוס, שהוא, כך משער אני, הדעת הניתנת להבנה”.

דמשקיוס¹⁵ מוסר כמו כן על תיאור בריאה אחר של מוכוס, המצויין על ידי אתניוס¹⁶ (המאה ה' והג' למניננו) כמחבר תולדות פניקיה, והמוכר גם על ידי אסטרבון¹⁷. לדברי מוכוס היו האתר והאויר היסודות הראשונים, והם הולידו את אולמוס, האל הניתן להבנה, שהוא לבדו הביא לעולם את כוסורוס, ואחר כך את הביצה, "שלפי השערתו היא הדעת הניתנת להבנה. אשר לכוסורוס, הוא העצמה הניתנת להבנה, באשר הוא הראשון המבחין בטבע הסתום. ואולי הם מעמידים אחר שני היסודות הראשונים את הפסגה, אנימוס, שהיא אחת; באמצע, שני הרוחות ליפוס ונוטוס, כי נדמה שהם מעמידים את שלושת האלים האלה לפני אולמוס. לפי זה אולמוס הוא הדעת הניתנת להבנה היא עצמה; כוסורוס הוא השלב הראשון לאחר הניתן להבנה; והביצה היא השמים. כי הם אומרים שמתוך הביצה שנתבקעה נולדו אוראנוס וגא, ששניהם מהווים חלק מן הדיכוטומיות". הבאתי את הקטע הזה במלואו בכדי שהקורא יוכל לקבל מושג מערכן האמיתי של השערות אלה של הגוי הדעות הקדומים. מה שונים דברים סתומים אלה מתחילתו של תיאור הבריאה בתורת משה: "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ", שהמשכו אינו אלא ביאור הדברים בשינוי לשון!

הפנתיאון : הבעלים

התעודות מן התקופה המאוחרת מביאות לעתים קרובות את שמות האלים הפניקיים בצורתם היוונית, כי היוונים, בהתקלם בפנתיאון אוריינטאלי, ניסו תמיד לזהות את האלים של פנתיאון זה עם אֱלִיָּהֶם. מענין הוא לחזור ולגלות את השמות הפניקיים הקדומים של אלים אלה; אנו יכולים לעשות זאת באמצעות הטכסטים של ראס־שמרה ותורת חקר השמות. השם הפרטי השמי הוא לעתים קרובות תיאופורי, היינו שאחד מיסודותיו הוא שם של אלוהות; ומתוך השמות אנו למדים את שמותיהם של האלים, ולעתים גם את תכונותיהם. וניזכר לדעת כי כאן, כמו אצל האשורים והבבלים, מספר האלים רב, אך רק אחדים מהם מתגלים לנו; אלה הם האלים הגדולים ששמותיהם נשתמרו גם במסורת.

את האלים האלה עבדו בפניקיה, כמו במיסופוטמיה, במקומות שונים, אך לכל עיר היה אל משלה שהיה עדיף בעיני תושביה על האחרים, כעין אֶל־פֶּטְרוֹן, אם כי לא דחק כמובן לחלוטין את רגלי האלים האחרים. בתקופה שבה אנו עוסקים היו הפניקים מכנים את האלים הללו אֶלֶנִּים, שהיא צורת רבים של אל, או בעלים; וכן היו קוראים לאלים מלך ואדון. תחילה חשבו כי בעל הוא שמו של אל מסוים; זוהי טעות שמן הראוי להבחירה. פרט לאל הגדול "בעל" מן הטכסטים של ראס־שמרה, אין בעל אלא כינוי לאלים בכללם. יש בעל של אזור זה או אחר: בעל צור, למשל, או בעל לבנון. אין ספק שכאשר הצורים דיברו על אלה, יכלו לכנותו "בעל שלנו", אך זאת

היתה פניה סתמית שחייבים היו להגדירה בכדי שיהיה ברור איזהו האל שמדובר בו; והרי המלה בעל שימשה גם לציון בעלות על רכוש; אנו יודעים מתעריפי הקרבנות לאלים שהמקריב היה נקרא „בעל הזבח“.

אנו נראה כי שמותיהם של רוב האלים הם בבחינת כינוי העוקף את השם עצמו: מלקרת הוא „מלך הקרת“; אלים אחרים מכונים אדון, בעל מקום פלוני, או אל, שכולם כינויים סתמיים, ושמן אינו מתגלה. זה נובע מעקרון יסודי אחד בפילוסופיה של עמי אסיה הקדמית הקדומה: הם היו סבורים שאין דבר קיים אלא אם קוראים לו בשם. השם מעיד על קיומו של דבר ומזדהה אתו; משמע: לקרוא בשם של דבר הוא לברוא את הדבר, לבטא מעשה הוא לבצע את המעשה. ואם יודעים את שמו של אל, הרי על ידי היגוי השם מעלים את האל. ואם האל מופיע עם הזכרת שמו, הרי הוא המציית, ומכאן שבמדה מסוימת האדם הוא אדונו של האל. כדי למנוע דבר כזה, היו מעלימים את שם האל ומשתמשים בכינוי. מאותו טעם היו האשורים והבבלים מכנים את אליהם הגדולים בל (אדון) ובלית (גברת). והוא אשר עשו העברים, שלא היו מבטאים את השם המפורש.

כיוון שרוב הערים הפניקיות עבדו בעל, היו מבדילים בין בעל לבעל לפי המקום בו היו סוגדים לו: בעל ראש (בעל הכף או הגבעה), בעל צפון, בעל שמיים (בעל השמים), בעל לבנון, כשם שאצל היוונים היה זבס קאסיוס, הוא יופיטר של ההר קאסיוס.

לעתים מוצנע השם הצנעה כפולה, והכינוי מוסבר בכינוי שני שאף הוא אינו מגלה את השם האמיתי. כך הדבר ביחס למלקרת.

מלקרת

זהו הבעל של צור, ופירוש שמו הוא בעצם „מלך הקרת“, כינוי שאינו מגלה דבר ביחס לזהותו; במקורו היה זה אֵלו של שבט.

השם מלקרת מוזכר בין שמות האלים הגדולים בחוזה שנחתם בין אסרחדון ובין מלך צור. הסופרים היווניים זיהוהו עם הראקלס; כך עושים הרודוטוס, פילון, פוליבוס והכתובות הדו־לשוניות. מדי שנה בשנה היו עורכים חג גדול בצור לכבוד מלקרת. אנו יודעים שחירם בנה לו מקדש. בתחילה היה אֵל השמש; אחר כך נוספה לו על כך עוד תכונה: זו של אֵל הים. דומה כי בהדרגה מעניקות כל הערים הפניקיות לאליהן את התכונות של אלים ימיים. את התכונות האלה מוסיפים על אופיו המקורי של האל, שגם בלארהכי הוא מגוון מאד. נקל להבין שהעם הפניקי, שעיקר עיסוקו היה בים, הרגיש בצורך לשתף את אליו בעיסוקו הראשי. העובדה שהיוונים זיהו את מלקרת עם הראקלס מעידה על אופיו האמיתי של האל. הוא בנו של האל הגדול (זבס), שעליו עוד ניחד את הדיבור.

בדיוק כך, ומאותם טעמים, עבדו ארוד ואשקלון בעל שגם הוא הפך בתקופה המאוחרת לאל ימי.

דגון, או בעל דגון, הקרוי גם סיטון, הופך גם הוא לאל ימי בתקופה המאוחרת, אבל אופיו המקורי עודו ניכר באגדה על בניו של אוראנוס¹⁸. ניתנו שני פירושים לשמו: שהוא גזור מדגן, היינו תבואה, ואחר כך, וודאי בהתחשב בעובדה שייחסו לו— בטעות — את התכונות של אל ימי, גזרו את שמו מדג.

התיאור הניתן לנו מפסל דגון בשמואל א' (ה' ג — ד) והמטבעות היווניות רומיות של עבידוס, מזכירים את האל־הדג אואנס של הכשדים.

רשף, המאיר, מזוהה בכתובות הדו־לשוניות עם אפולון. וודאי הכוונה לאל זה בחוזה של חניבעל כשמדובר על אפולון¹⁹. אצל המצרים מקורב אל זה לאלה קדשו, שהיא צורה של עשתרת.

אין להסיק מריבוי השמות שלפנתיאון של עמי אסיה הקדמית היה כה גדוש. רבים מן האלים זהים; והם נקראים בשמות שונים על שום המקומות שבהם היו עובדים אותם. הוא הדין באלים הזרים שהפניקים קיבלום בפנתיאון שלהם, כי בדרך כלל היתה כל העיר עובדת, מלבד האל הראשי שלה, גם אלים פניקים אחרים, מבלי להביא בחשבון את האלים הנכרים, המיסופוטמיים, המצריים והיווניים, שגם את פסליהם היו מקימים במקדשים, אם מתוך אמונה, ואם מתוך זהירות, כדי לא להעלות את חמתם.

אשמן

בצידון משל אל אחר: אשמן, שלא היה נחשב כבעל. בעוד שלגבי אלים פניקיים אחרים אין הזיהוי היווני בטוח כל עיקר, אין כל ספק ביחס לאשמן; הכל מזהים אותו עם אסקלפיוס. הוא היה איפוא אל הבריאות, ובתחילה היה אל־שואל. אנו מכירים את חורבות מקדשו בצידון, אבל הן לא נשתמרו די הצורך בכדי שנוכל להסיק מהן משהו ביחס לפולחן האל הזה. מכל מקום, נדמה כי הפולחן הזה נגד את המוות, כי עד כה לא נתגלו שום קברות בקרבת המקדש, בעוד שהקברות מצויים לרוב באזור צידון בכל מקום בו היו ריכוזי אוכלוסים ניכרים.

האטימולוגיה של שם האל אינה וודאית. לפי מר לידזבארסקי (Lidzbarski) גזור שמו מן המלה "שם", היא תואר אלהי ישן שנעלם במקום בו השתמשו בשם אשמן. אם נכונה השערתו, הרי גם זה כינוי בלבד, כמו שמותיהם של רוב הבעלים האחרים²⁰.

עצם תוארם של אלים אלה, "אדון, מלך", ותכונות אֱל־השמש (מלקרת, רשף) שנוספו על תכונותיהם המקוריות, מתיחסים לדמות מוגדרת היטב: דמותו של האל

הגדול, בורא עולם, סמל של כל פריה. האלים האוריינטאליים, שיש להם תכונות אלה, מזדהים עם זבס של היוונים. אופי פרימיטיבי זה של אֵל נותן־חיים, הבא לידי ביטוי גם באופי אל השמש שמייחסים לו אחר כך, מצוי גם בדמותו של אלה־המוזון דגון.

עשתרת

שתי הערים הגדולות בצפונה של פניקיה עבדו לא את הבעלים אלא את הבעלות, שהן צורת הנקבה של בעל.

בבירות היתה זו בעלת בירות, שעליה אנו יודעים מעט מאד; מפי המשורר גונוס²¹ מהמאה ה'ה' למנינו אנו יודעים שאדונים ניסה לשוא לכבוש את הנימפה בירות, ובסוף זכה בה בעל ימי. בגבל היו עובדים את בעלת גבל או עשתרת. דומה כי הניקוד הנכון הוא עֶשְׁתֶּרֶת (ת"י פתוחה); כך מופיע שם האלה במכתבי אל־עמארנה, וגם התעתיק היווני מאשר זאת. הניקוד עשתורת נראה לנו מסורס בכוונה תחילה. מנקדי המסורת הכניסו שינויים גדולים בניקוד השמות הפרטיים, וביחוד בשמות אליים שבקנאתם לדת רצו לשוות להם את הצליל של „בושת“, ולכן ניקדו עֶשְׁתֶּרֶת, אולם לא כך היה ההיגוי המקורי.

אלה זו היא, כמו בכל רחבי אסיה המערבית, התגלמות הפריין; היא אלת האמהות והפריה, האלה־האם. באשור ובבל מיוגה תכונות אלה עם תכונת אלת המלחמות, אך מעולם לא ערבבו את שני התפקידים; היו אלה שני אספקטים אלהיים נפרדים, שאף תוארו בדמויות שונות. בפניקיה היה האספקט הראשון עיקר. על פולחנה של עשתרת מעידות כתובות רבות; בעיני היוונים היתה זו האלה אפרודיטה, אבל כה רבגונית היא, שראו בה גם את ריאה, קיבלת ואחרות. היא גם האלה הסורית הגדולה שעליה מספר לנו לוקיאנוס בחיבורו De Dea Syria.

אני עובר בשתיקה על כמה אלים מעט־ידועים של הפנתיאון הפניקי, שאינם מוזכרים אלא בכתובת זו או אחרת. ואלה שאמרנו עליהם כי הם משלו בכיפה בעיר זו או אחרת, לא היו היחידים שעבדו אותם שם. צידון סגדה, מלבד לאשמן, גם לעשתרת, שהמקרא (מלכים א', י"א, ה', ל"ג; מלכים ב', כ"ג, י"ג) מכנה אותה אלת הציידים; ומלכי העיר ומלכותיה היו כהניה.

בבנותיה של צידון סגדו לעשתרת מופקרת; במגדושה, בקרבת צידון, רואים עדיין את המערות שהיו מוקדשות לאלה זו.

אדונים הוא אל שפולחנו קשור קשר הדוק עם פולחנה של עשתרת; הוא מופיע בדמות אל צעיר המומת על ידי חזיר־בר בשעת הציד; עשתרת אהובתו יורדת לשאול כדי לחלצו מצפרני המוות.

תולדות אדונים, מאת המשורר פאניאסיס (המחצית הראשונה של המאה ה'ה' לפני מנינו) הן התיאור העתיק ביותר ממקור יווני המצוי בידינו. אדונים, שאמו

ילדה אותו אחר שנהפכה לעץ, נאסף על ידי וינוס שהפקידה אותו בידי פרוסרפינה; זו סירבה להתזויר, והיה הכרח בהתערבותו של יופיטר, מספר המשורר. אולם בדרך כלל מאחרת האגדה את האפיוודה הזאת בפרוסרפינה עד לאחר מותו של אדונים, כאשר היא מסרבת להניח לו לעלות משאול. אחר כך צורפו אגדות אחרות לסיפור המקורי. וינוס, המאוהבת באדונים והחווה מראש שסופו ליהרג, מנסה להניאו מלצאת לציד; אין היא מצליחה בכך ואדונים נהרג על ידי חזיר-הבר.

על אף הגרסאות השונות, יש כמה דברים משותפים בכל הסיפורים. מותו של האל בציד, הסכסוך בין וינוס ופרוסרפינה; שובו של האל משאול.

אדונים, כפי שניתן ללמוד מלידתו הפלאית, הוא אל חקלאי, שר הצמיחה; היו עובדים אותו בפניקיה כולה, ומדי שנה בשנה היו חוגגים לכבודו את חגי-אדונים. דמותו של אדונים מעורפלת למדי; שום טכסט פניקי ושום טכסט יווני או רומי ממקור פניקי אינו מזכיר את אדונים; השם הוא כנראה צורה יוונית של המלה השמית אדון. השם אדונים מצוי רק אצל היוונים; בעברית ובארמית היו קוראים לאל זה תמוז, על שם האל המיסופוטמי של הדגן והצמיחה. דמותו הפניקית האמיתית של אדונים מתגלית לנו על ידי דמשקיוס (המאה ה' של מניינו) המייחס לאסקלפיוס של בירות את המיתוס של אדונים²². הוא מספר שאל זה אינו „לא מצרי ולא יווני אלא פניקי, ששמו אשמן והוא בנו של צדיק“. אף כי עדות זו מאוחרת למדי, היא שופכת בכל זאת אור כלשהו על זהותו של האל הפניקי. אדונים נועד להסוות את השם אשמן, כשם שהכינוי בעל מעלים את השם האמיתי של האל הגדול.

אשמן ואסקלפיוס הם במקורם אלי-שאול ואפשר איפוא לזהותם עם אדונים. אנו מוצאים קשר הדוק בין הפולחן של אדונים וזה של עשתרת. אדונים הוא התגלמות הזכרות, הפריה, הרבייה; עבדותו בעיקר באפקה אשר בלבנון. הוא מלא און באביב, אך מת בימי הקיץ הלוהטים (לפי האגדה — משיני חזיר-בר) על מנת לחזור ולהוולד. ועשתרת, לפי המיתוס, מבכה את מות אהובה אדונים.

אלי-צמיחה זה היה, יחד עם עשתרת, האל הראשי של פניקיה בתקופה היוונית-רומית, אך עתה יודעים אנו את אפיו האמיתי כפי שהיה בתקופה הקודמת בהרבה לתקופה היוונית-רומית. יש לנו בטחון שפולחנו ופולחן האלה התחילו בפניקיה עוד בשחר ההיסטוריה. פלוטארכוס סיפר לנו על הקשר בין המיתוס של אוסיר ובין העיר גבל, ולוקיאנוס חזר אף הוא על אגדה זו. הארכיאולוגיה מלמדת אותנו שהקשרים בין גבל ומצרים קדומים מאד. ועתה אנו רואים שגם בפולחן של שתי הארצות יש נקודות-דמיון רבות. על חותם-גליל, שנתגלה על ידי מר מונטא (Montet) מופיעה בעלת גבל בסגנון מצרי, כפי שראוה במחצית השניה של האלף השלישי. היא מופיעה כבר בדמות אסת-ח'תחור, יושבת ולראשה קרני פרה, ולידה האל האי-תאו, שאינו אלא אדונים.

על סמך טכסטים מצריים קדומים מאד החליט מר מונטאז' לזהות את אזור גבל של תחילת האלף השלישי עם הארץ המסתורית נגא המופיעה אצל המצרים, ושאת אלה הם מכנים האֵית־או. תולדות האל הזה, "שנהפך לאשוח" קרובות למיתוס של אוסיר, שגופו הוקף עצו של אילן אשר כיסהו מכל העברים, וכן למיתוס של אדוניס, שנחשב בראש וראשונה כשר־הצמיחה, הצמחים וביחוד העצים. לזיהוי פרימיטיבי זה של אדוניס־אשמן עם עץ (שהוא טבעי למדי בארץ מיוערת) אנו מוצאים אישור בולט אצל המצרים. פרעה פפי הראשון, בכתובת־קבורה, משווה את עצמו (כשהוא מוטל בתוך ארון העץ) לאל האֵית־או של נגא, היינו לאשמן של גבל.

אף כי ההזדהות של תמוז עם העץ אינה מפורשת במיסופוטמיה (קיים זיהוי מפורש עם עץ לגבי משנהו ננגודה), דומה כי שריד עתיק מאד, גליל מתקופת אכד, מנציח את זכרה של אגדה שלפיה נולד מן העץ. האגדה מספרת על מיראה, נסיכת אשור, ששידלה את אביה לשכב עמה בהיותו שיכור, וכאשר התפכת, התנחם על מעשהו ורצה להרוג את בתו. עשתרת (אשתר) הפכה אותה לעץ המור. תשעה חדשים אחרי כן ילד העץ את אדוניס. באותו גליל רואים, אם איני טועה, את תמוז יוצא מן העץ ואשתר מקבלת אותו בזרועותיה, בעוד שאביה של מיראה מנסה להשמיד את העץ המכיל את בתו.²⁰

אלי קרת חדשה : בעל חמון ותנת

אלי קרת חדשה היו אותם האלים של פניקיה, כיוון שצור היתה המטרופולין של קרת חדשה. בעיר זו עבדו ביחוד את בעל חמון, שהרומיים זיהוהו עם קרונוס או שבתאי ; את אשמון, שעליו כתבנו לעיל, ואת עשתרת, הקרויה בקרת חדשה בשם תנת ושהרומיים זיהו אותה עם יונן קילסטיס. בין האלים ממדרגה שניה נוכל להזכיר את אדוניס, שהרומיים ראו בו את מרקור, ואת האל באַס, גמד גרוטסקי ומפחיד המצוי באסיה המערבית ובמצרים. בעל חמון הוא מטבעו אל שמימי, והוא האל היחיד בפנתיאון הפניקי שפילון מגבל אינו מסביר אותו על פי תורת אוֹוֶה־מרוס כבעל־תמותה רגיל. כיוון שהיה גם אל אפריקני בשם יופיטר אמון, נוצרה בהדרגה ערבוביה בין שני האלים האלה, ובגלל תכונותיו של בעל חמון, יכלו לזהותו עם זבס קילסטיס. אך אליבא דאמת אלה הם שני אלים נפרדים, כפי שמוכיח כתיב השמות : במקום בעל חמון המקורי החלו כותבים בטעות בעל חמון (ציור 26).

איננו יודעים מה ההיגוי הנכון של השם תנת. בכתובות היא מופיעה בדרך כלל צמודה לבעל, ועל פי רוב היא מכונה תנת פני בעל. על פירושו של ביטוי זה מתחלקות הדעות. יש אומרים שהכוונה לתנת העומדת מול בעל, כי היא רעיתו של בעל, ויש אומרים שהמדובר בשם מקום : תנת של פני־בעל.

מקורו של הפנתיאון הפניקי

ראינו שהתכונה היסודית של הבעלים, של אשמן־אדונים ושל עשתרת, היא זו של יצירה, של פריה. הפנתיאון הפניקי של התקופה המאוחרת מצטמצם בניתוח אחרון לשני יסודות אלהיים, זכרי ונקבי: האל הגדול והאלה הגדולה, שאנו מוצאים כמותם בכל אסיה הקדמית. לשני האלים העיקריים האלה סוגדים בכל האזור, אף כי קיימים הבדלים ממקום למקום. היסוד הנקבי מופיע לפעמים כאלת־הפריה; כגון אשתר בבבל או עשתרת בפניקיה, ולפעמים כאלת הפוריות והתנובה, כגון עתרעתה בסוריה והאלה הגדולה של אסיה הקטנה.

היסוד הזכרי מופיע לעתים בדמות גבר קשיש בעל זקן המחזיק את הברק בידו וסמלו מבין החיות הוא הפר. הוא אל ההרים, הסופה והגשם המיטיב: הדד בסוריה, אדד במיסופוטמיה, תשופ בסוריה העילית ובאסיה הקטנה; ולעתים הוא אדם צעיר כמו אדונים, או כמו האל המופיע בתהלוכה המפורסמת החרותה בסלעים של יאסיל־קאצ'א, בקרבת בועזכוי, באסיה הקטנה.

במכתבי אל־עמארנה (המאה הי"ד לפני מנינו, היינו כאלף שנים לפני התעודות שעליהן הסתמכנו) אין שמות פרטיים המורכבים עם בעל, אך מופיעים שמות פרטיים רבים המורכבים עם אדו (היא צורה של הדד, האל הסורי של ההרים והסופה, המניף את הברק ועומד זקוף על גבו של פר). לעומת זאת מופיעים בכתובות פניקיות אותם השמות כשהם מורכבים עם בעל. פ. הומל (F. Hommel) סבור היה²⁴ — ואחר כך הוכח הדבר כמעט בוודאות במקרים מסויימים²⁵ — שהאידיאוגרמה המציינת את השם אדד בשמות הפניקיים, יש לקרוא בעל. כך יודעים אנו מתוך כתובת²⁶ כי הבעל של חרן הוא אל־הירח סין. אנו מוצאים איפוא מאחורי אלים פניקיים אלה את הפנתיאון הישן של ארץ המערב (אמורו) ושל מיסופוטמיה: עקרון התנובה והפריה אשתר הפך לעשתרת; על תמוז כבר יודעים אנו שהוא זהה עם אדונים, אל הצמיחה; אדד, הוא אל־הברק, ההרים, השמים בכללם, ומכאן שעתיד הוא להיות יום אחד האל העליון, הוא בעל. אנו מכירים אותו בבעלים של לבנון, של חרמון, של צור וכו', וברשף אל־הברק; דגון, האל שאופיו מוחזור על ידי העובדה שבאלף השני הוא מופיע כאביו של בעל (בראש־שמרה), הוא הוא הבעל של ארוד. ומה שאנו למדים מן הטקסטים, יאושר על ידי השרידים הארכיאולוגיים, כפי שנראה בפרק הבא. כאשר היוונים זיהו את האלים הפניקיים עם אליהם, לא טעו. הם התחשבו באופים של האלים הפניקיים בהשוואה לאלים שלהם; ואנו יכולים למצוא ראייה נוספת כאשר אנו משווים את האלים האלה לאלים של אסיה המערבית באלף השני; ההתאמה מוחלטת: לאלי ההרים, הברק, השמים בכללם מקביל זבס; לאלים הימיים — פוסיידון; הקרבה שבין אלה ואלה נראית לנו מוכחת בוודאות.

העובדה שהיסוד הגברי מופיע בשתי צורות שונות, הכרית את חוקרי הדת

של אסיה המערבית למצוא הסבר לשני האלים האלה. האל בעל הפר הוא האל הגדול, בעלה של האלה הגדולה; ואילו האל הצעיר הוא הבן, אהובה של האלה, ולעתים גם הבן וגם האהוב. הדת הפניקית, אף שהיא מגוונת לכאורה, מחמת ריבוי שמות־אלה, אינה ביסודו של דבר אלא אותה דת־הטבע של אסיה הקדמית. אחר כך, בתקופה המאוחרת, כאשר פניקיה מעמידה את עיסוקה החקלאי במקום השני כדי להתמסר למסחר הימי, מצרפים לכל האלים האלה את התכונות של אלים ימיים.

מה איפוא מקורם של אלי פניקיה? כיוון שאנו מוצאים כמותם באשור ובבבל ובסוריה, שהן ארצות שמיות, האם עלינו להסיק מכאן שהם אלים שמיים? האם פולחן־טבע זה מיוחד לשמיים? העובדה שזה גם הפולחן של אסיה הקטנה, שקיבלה את השפעת השמיים באופן חלקי בלבד (השפעה זו לא עברה בה מעולם על אזור ההר־אֶרגִיס), כבר מהווה יסוד להנחה הפוכה. אולם לפני שהשמיים התבססו במיסופוטמיה, שלטו שם השומרנים. והטכסטים אינם משאירים ספק: בתרבות זו, שראשיתה יותר מ־4000 שנה לפני מניננו, האלילו כל הערים העתיקות, הערים־האמהות, אם אפשר לומר כך, את עקרון הפריה; תחילה בצורה הססנית, ולסירוגין ממין זה או אחר, ואחר כך בצורה מוגדרת: היסוד הגברי לחוד והיסוד הנשיי לחוד. אדוניס הוא תמוז האשור־בבלי; אולם שם זה עצמו אינו אלא תעתיק של שם האל השומרי דִּמֶז, שפירושו „הבן החוקי“. כל הבעלים יש כנגדם אלים בבליים בעלי התואר „בִּל“, הוא אדון, אולם תואר זה אינו אלא תרגום של „אֶן“, אדון, מלה שומרית המופיעה בשמות האלים הישנים: אֶן־לֵל, אֶן־לֵלֵל, אֶן־כֵּ. לא פעם הכינוי שנועד להעלים את שמו האמיתי של האל הוא המגלה את אפיו האמיתי; כגון נִגְשֻׁדֶה „אדון היער הקדוש“, שארה־עשב, נִנְחִר־סֶגֶר „גברת ההר“ וכו'. שירי־הפולחן העתיקים ביותר מייחסים לאלים תכונה פרימיטיבית כזאת; רק אחר כך מייחסים להם תכונות נוספות, תחילה תכונות אסטרליות (השמש מופיעה כיסוד החיים) ואחר כך גם מוסריות (אל המשפט, הצדק, וכו').

מבחינה זאת אין בפנתיאון הפניקי שום מקוריות; זה אותו פנתיאון של אסיה הקדמית, אלא שחלו בו אותם שינויים שהם טבעיים נוכח התפוזות הפולחן על פני שטח גדול, שכל חלק ממנו עצמאי ומתפתח על פי דרכו. עם זאת למדים אנו כי גם מקור הכינויים הללו, שתכליתם להסתיר את שם האלים, קדום יותר מן השלב השמי בתרבות אסיה המערבית.

עבודת עצמים: הרים, מים, עצים

בצד האלים המוגדרים האלה, ישנם עצמים שעובדים אותם, ואף כי אין רואים בהם אלים כשלעצמם, יש להם קשר עם האלים, למשל ההרים, המים המקודשים, העצים המקודשים. על פולחן ההרים מספרת לנו המסורת, וכן מעידות על כך חורבות

המקדשים האליליים, וכן הכתובות המזכירות את בעל לבנון, בעל חרמון, בעל קאסיוס (אחד מהרי הלבנון), שהפך אחר כך לזבס קאסיוס. במקרים אלה אין המדובר בהר שהוא עצמו האל, אלא בהר המשמש משכן לאלוהות.

את הדוגמה הידועה ביותר של מים מקודשים אנו מוצאים במקדש אפקה, בהר הלבנון, במקור נהר־איברהים של ימינו, שהיה לפניו נחל אדוניס. הנהר יוצא מכמה מקורות היוורדים מן ההר בצורת אשדות במעגל של סלעים, אל המקום בו היה מקדשה של עשתרת.

שם היתה בריכה שלתוכה היו משליכים מנחות בשביל האלה. כאשר הקרבן נרצה, היה טובע, ואילו כאשר האלה היתה מואסת בו, היה צף על פני המים. נחל אדוניס זורם אל הים דרך ערוצים פראיים וגוף מפואר; יש עונות בשנה כאשר הגשם גורף לתוך אפיקו את הקרקע הברזלי שהוא עוקר ממדרונות ההרים. בעונות אלה מקבלים מי הנחל גון אדמדם; ומחמת ההבדל במשקל הסגולי של המים נוצר פס אדום רחב בשפך הנחל, ורק בהדרגה מתערבים המים האדומים במי הים. המאמינים ראו בצבע האדום את דמו של אדוניס, וזה היה פלא שחזר ונשנה בכל שנה, כמו מותו של האל הצעיר ותחיתו. על אגדתו של אדוניס מספר לוקיאנוס באריכות²⁷.

„יש עוד פלא באזור גבל“, הוא כותב. „נחל שמקורו בהר הלבנון נשפך הימה. הוא קרוי על שם אדוניס. בכל שנה, בקביעות, הוא מקבל צבע של דם ומאבד את צבעו הטבעי; והוא מאדים את הים על פני שטח גדול, וכך הוא מבשר לאנשי גבל שהגיעה שעת האבל. הם אומרים שברגע הזה אדוניס פצוע, ושצבע הנחל משתנה מחמת דמו הזורם עם הנחל; ובגלל הדם הזה הם קוראים לנחל על שם אדוניס. זאת היא האגדה כפי שהיא מקובלת בפי העם, אך איש מגבל, הנראה לי מהימן, נתן לי הסבר אחר של שינוי פלאי זה ואמר לי: „נחל זה, ידידי ואורחי, עובר דרך הרי הלבנון, ובהר יש אדמה אדומה לרוב. הרוחות העזות המצויות בעונה זו מפילות את האדמה האדומה לתוך הנחל. האדמה הזאת היא המאדימה את הנחל. שינוי הצבע אינו בא איפוא מחמת הדם, כפי שאומרים, אלא מחמת תופעה של הטבע. כאלה היו דבריו של אותו איש גבל. אך אף אם אמת בפיו, נדמה לי כי יש משהו החורג מגדר הטבע בקביעות שבה מופיעות אותן רוחות ומאדימות את מי הנהר.“

גם נהר אסקלפיוס, העובר בצידון, לפני מקדשו של אשמן, היה מקודש באותה מדה כמו נחל אדוניס.

ושוב מוצאים אנו אותן האמונות גם בקרת חדשה. בשבועת חניבעל בפני פיליפ המקדוני הוא מעיד עליו את אלי קרת חדשה, את השמש, הירח, האדמות והנחלים. מושג זה של הנהר המיטיב עם האדם, שהוא בעת ובעונה אחת מתנת האל ומשכנו, אנו מוצאים גם במיתולוגיה היוונית והרומית, שבה מופיעים נהרות בדמות אלות, או אל המתואר כשהוא נשען על כד שממנו נוהרים נחלי מים.

גם העץ והצומח הם נושא של פולחן, אך אותם עובדים תמיד בתור משכני־אלים. ידועה חשיבותם של יערות קדושים, בין טבעיים, ובין שתולים בקרבת מקדשים. הם היו תשמיש־קדושה הכרחי כמו כיור־המים שנמצא במקדשי הכשדים וכמו זה של בית המקדש בירושלים. עוד היום מוצאים באפקה עץ בקרבת המקום בו היתה לפנים בריכת המנחות; האכרים תולים בו קרע־בגדים בה בעת שהם מביעים את משאלותיהם. ומאידך קיים בית תפילה מארוניטי בתוך החורש האחרון של ארזי הלבנון, אך הוא מצוי שם כדי להגן על העצים יקרי־המציאות.

„בתי־אל“, האשרה

אנו מגיעים לפולחן האבנים. וכאן עלינו לציין שפולחן המים המפריס ופולחן העץ, המשמש סמל לצומח כולו, לרבות הפירות, הדגנים וצמחי־המרפא, מובנים למדי. פחות מובן מה הניע את האדם הפרימיטיבי להאליל אבן ולראות בה משכן של אל. בדרך כלל זאת היא אבן בצורת חרוט, המוצבת על במה בכדי שהמאמינים יוכלו לסגוד לה. ועל פי רוב אינה מסותתת אלא מעט. אבנים אלה מכונות „בית־אל“, שם הגזור מבית־אל; הביתיל המפורסם ביותר בפניקיה היה זה שבמקדש גבל. מהמטבעות של התקופה הרומית אנו למדים שהוא נראה כחרוט שמסומנים בו ראש וזרועות סימון שטחי בלבד, או כאבן בצורת ככר של סוכר. מה יסוד הפולחן הזה, שכמותו מוצאים בכנען (בגור, למשל) בתקופה הקדומה, וששריד ממנו נשתמר באותה אבן שחורה של הקעבה במכה? העירו שוודאי לא היו מאלילים את האבנים הללו אלמלא היו עתיקות מאד וממקור מסתורי מאד. אולי ייחסו להן מקור מיטיאורי — בדרך כלל ללא הצדקה; וכן ניסו להסיק מצורת החרוט שלהן שהן סמל לפולחן ההרים. ועוד סברו שצורתן צורת אבר המין הגברי. זה ייתכן במקרים מסויימים, כי בניפור שבמיסופוטמיה מצא פטרס (Peters) צורות־ביניים בין הפאלוס וה„בית־אל“²⁸. אולם זה רק צד אחד של הבעיה, וכבר אמר האב לאגראנז' (Lagrange) שזאת היא „סטיה מיוחדת מרעיון כללי יותר“. מכל מקום, ניתן לקבוע כי השמיים הקדומים העריצו את צורת החרוט (על כך מעידה גם החירה של המלך מנשתש במוזיאון הלובר, שיש לה צורת פירמידה מחודדת) או את האבנים שנמצאו בצורה זו. קרוב לוודאי שכזה היה היחס לאותו גוש של אבן־דיריט שבו חרותים חוקי ח'מורבי. עדינות המלאכה מעידה על כך שהפסל היה מסוגל לשוות לאסטילה זו צורה סדירה ומשוכללת; אך הוא לא נגע בצורתה והשאירה כמו שקיבלה; אולי כבר היתה האבן מקודשת כאשר החליטו לחרות בה את החוקים.

התגליות האחרונות בגבל מאפשרות לנו לקרב לביתיל את האשרה, שהיא כעין עמוד־נדר קטן עשוי עץ שהיה מצוי במקדשים. מר. ר. דיסו (Dussaud) אומר שזיהוי האל אשמ־אדוניס עם העץ משווה חשיבות מיוחדת לידיעה אחת המצויה

אצל פלוטארכוס, האומר שבזמנו עוד סגדו תושבי גבל לכלונס או עמוד שהציבו במקדשם. המזרחן מזכיר את הקשר המתמיד בין הביתיל והאשרה הקיים בפולחן הכנעני, לפי עדות המקרא ולדברי פילון איש גבל. אפילו בתקופה הרומית עוד נחשב הביתיל צלם עשתרת; ומר דיסו משער שאת אדוניס ייצג במקדשים כלונס מקודש²⁹.

מקומות פולחן

שאלה זו של הביתילים מביאה אותנו אל תיאור מקומות הפולחן של הפניקים, מלבד מקדשי ראס־שמרה שכבר הזכרנו. היו אלה על פי רוב, כמו אצל שאר הכנענים, „רמות“, היינו מקומות שנמצאו על ראשי הרים וגבעות, ושנחשבו מקודשים. לערי־החוף ארנד וגבל היו מקומות קדושים כאלה בבאיטוסיס ובאפקה שבהרים. לוקיאנוס ביקר באפקה: „הלכתי כמו־כן מגבל בלבנון, מרחק יום הליכה, כיוון ששמעתי שיש שם מקדש עתיק של אפרודיטי שנוסד על ידי קיניראס. ראיתי את המקדש שהיה באמת עתיק“. (De Dea Syria, § 9).

בציודן עמדו המקדשים כנראה על פסגות הגבעות החולשות על העיר; מקדש אשמן עמד בצלע ההר הנשקף על הנהר אסקלפיוס, המוביל את מימיו בגיא למטה. עד כה לא מצאו את המקום המדויק של מקדש עשתרת בציודן, שלדברי לוקיאנוס היה מקום־פולחן גדול. הוא מספר בהזדמנות זו כי חלק מן הפניקים אמרו שמקדש זה היה קודש לאברופה, והוא מספר אגב כך את האגדה על אברופה והפר החוסף אותה. (De Dea Syria, § 4). כאן מוצאים אנו אינטרפרטציה של מוטיב עתיק מאד המתאר את האלה הגדולה עומדת על גבי החיה המיוחסת לאל גדול: הפר.

עיקר המקדש היה עֶזְרָה קטורה, ובמרכזה קֶפְלָה קטנה. או ביתיל, או ביתיל בתוך קפלה. מזבח שניצב לפני הביתיל או לפני הקפלה השלים את תשמישי־הפולחן. ותמיד כלל שטח המקדש מעין או בריכה, וחורש קדוש. עזרה קטורה, במקום בנין גדול, אופינית למקדשי הפניקים. ממטבעות גבל אנו למדים שמקדשה של בעלת גבל היה בנוי בצורה כזאת; חורבות המקדש המאוחר יותר בבאיטוסיס (כיום חוֹסֶן־סוֹלִימָן), שהיה מקדשם של בני ארוד, הן דוגמה נאה של סגנון מקדשים אלה. חפירותיו של מאקרידי ביי אישרו זאת גם לגבי מקדש אשמן בציודן; ובית המקדש בירושלים על עזרתו, וכן המקדש הקיים בימינו במכה, נבנו לפי אותה תבנית.

אנו יודעים מפי טאקטוס³⁰, שכאשר אספסינוס רצה לשאול את פי האוראקל של הר הכרמל, לא מצא שם לא מקדש ולא פסלים, אלא רק מזבח תחת כיפת השמים. קרוב לוודאי שלפני היות העזרה ולפני שהיו מקימים מקדש ממשי בחצר זו, היה ציוד המקום הקדוש מצטמצם באבן, או בגוש של אבן בצורת מזבח. באפריקה הצפונית, בעין־טוֹנְגָה ובהנשיר־רעסאס שבהרי גרין־אל־חלפיה,

נמצאו אסטילות רבות, חלקן עוד באתרן, מאלה שהיו מקימים בעזרות³¹. וגם אצל היוונים היו מקדשים קטורים. עזרה קדושה זו, משכן האל, נחשבת כרכושו שאין לפגוע בו; זה היה מקום בו אסור היה על המאמינים לעשות מעשה כלשהו שיש בו משום טומאה או חילול.

תפיסה זו של מקום קדוש ובו ביתיל, אינה מיוחדת לשמיים הקדומים. באסיה הקטנה, בהרי קאה-דאג, אנו מוצאים כסאות-מלכות מצויירים על הסלעים, שהם כסאות אלים. בשושן, שתושביה הראשונים לא היו שמיים, נמצאה כעין מצבת-גדר שתאריכה בערך המאה ה"ב לפני מנין הנוצרים, והיא התבנית הקדומה ביותר של מקדש הידועה לנו. במקדש האל שושינק גילו לוח ברונזה, ובו, בתבליט, כל כליו של מקום-פולחן. הלוח היה מוטבע בגוש של גבס, כנראה על מנת להסתירו בשעת פלישה. לא חסר בו דבר: הכיור, הביתיל, המזבח, המנחות, שני מאמינים. בעזרה נראים גם כמה עצים קטנים המדגימים את החורש הקדוש שהיה חלק ממקומות הפולחן. בחפירות שנערכו בכרך של גזר נתגלו, מלבד כמה ביתילים, גם שרידי כיורים ומזבח. אפשר איפוא להניח כי אותה תבנית בלוח המיוחד-במינו של שושן (הוא שמור במוזיאון הלובר) מתאימה למציאות.

אסטילות ומצבות

הזכרנו את האבנים הקדושות הקרויות ביתילים, שנחשבו כמשכן האל, ואמרנו שמוצאים אותן בעזרות הקדושות. מלבדן יש להזכיר את האסטילות והמצבות, שהן גללות-זכרון וגללות-נדרים. הכתובת הדו-לשונית ששימשה לפענוח הלשון הפניקית, ושעליה עוד נייחד את הדיבור, היתה חרותה בשתי מצבות מוקדשות למלקרת שנתגלו במלטה, המושבה הפניקית הקדומה. אלה הן גללות-נדרים כדוגמת האסטילות הקטנות של קרת חדשה, שנתגלו במספר כה רב, ושנועדו לשמש זכרון לגדר או למנחה. באסטילות אלה מופיעה לעתים דמות האל, אך זה אינו מנהג קדום ביותר.

האומנות או העמודים המקשטים את המקדשים הם משני סוגים. מלבד העמודים הגדולים העומדים בכניסה, יש עוד עמודים קטנים שיש להם קשר עם המזבח. על אלה נמנים שני העמודים של מקדש מלקרת בצור. לדברי ההיסטוריון הרודוטוס (ב/44) היו עשויים מחומר יקר, ומכאן שהם שימשו כמצבות-נדרים ולא כקישוט ארכיטקטוני גדול-ממדים. לאותו סוג שייכים גם עמודי הברונזה של המקדש בגאדיס³². פאוסאניאס³³ ראה שני עמודים דומים במקדש היווני על הר ליקיום, שוו. ביראר (V. Bérard) הוכיח את מקורו הפניקי. ראינו שלא הרי אומנות אלה כהרי האשרה, שהיתה כנראה עשויה עץ, והיתה בצורת גזע עץ או אומנה קטנה שהוצבה בקרבת המזבח.

בפרק המוקדש לאמנות נסביר איך תיארו הפניקים את אליהם.

עובדי המקדשים

במקדשים אלה היה מספר רב של עובדים שהיו ממונים על עבודת האל. היו קוראים להם כהנים, והראש שבהם היה בעל התואר רב; כתובת אחת מזכירה גם כהנות. על הכהנים נמנו גם ידעונים מסוגים שונים, שנתחלקו לפי נחושיהם. המקרא (מלכים א' / כ"ח) מזכיר את כהני מלקרת מצור, שהתגודדו כדי לדובב את האוראקלים. משרתים רבים שימשו במקדשים. כדוגמת הלויים אצל בני ישראל; והיו גם חרשי המקדש, כי המקדש היה מוסד בעל קיום עצמאי, בעל נכסים והכנסות משלו. והיו גלבים שהיו גוזזים את שערם של אלה שנדרוהו לאלים, וקרוב לוודאי שגם היו מבצעים את מריטת השער או את הגילוחים שהיו הכרחיים לביצוע טקסי-פולחן שונים. רמז לכך נשמר בלוחות כשדיים קדומים, ובהם תבליטים שטוחים המראים את המאמינים או הכהנים מקריבים קרבנות לאל. הם עומדים לפני המזבח כשהם ערומים לגמרי, ושפמיהם ושערם מגולחים.³⁴

הפונקציות של הפולחן, שנחשבו כמנחילות-כבוד, היו אצל הפניקים, כמו אצל הישראלים, נחלת משפחות מסוימות. בקרת חדשה גילו כתובת-קבורה של קבר שבו נקברו חמשה דורות של כהנים וכהנים גדולים.³⁵

את חבר עובדי המקדשים השלימו "קדשים", שמשי-מקדשים משני המינים שהתמסרו לזנות קדושה.

מנהג זה הוא חלק מן הפולחן של עשתרת, האלה הגדולה של הפוריות. איננו יודעים אלא מעט על צורתו ותכליתו של טקס זה, שהמקרא וסופרי הכנסיה הנוצרית גינוהו פעמים רבות בלשון חריפה. בשטח זה יש לנו הוכחות מסייעות כה רבות, שאין מקום לפקפק בטקסים אלה.

אופי האלים

מה אופי ייחסו הפניקים לאליהם, ואלו היו היחסים בין האדם והאלהות? אלים אלה, כמו אלי האשורים והשמיים בכללם, נחשבו כאדונים; הכינויים בעל, מלך ואדון מעידים על כך. לא פעם היו מצרפים לשמותיהם את התואר "קדוש", שאין לראות בו ביטוי של קדושה דווקא, אלא של משהו נפרד ומופלא; כי בעיניהם היו האלים בעלי עצמה כבירה. השמות הפרטיים משקפים את התפיסה הדתית של התקופה, כי השם הפרטי הפניקי הוא לרוב פסוק קצר הקובע את היחס בין המאמין ובין אלו.

היו אומרים בהם על האלים שהם רואים, שהם שומעים, שהם טובים, שהם בוראים, שהם נותני החיים, שהם חורצים את גורל האדם, והיו מכנים את הילדים מתת-האלים. היו רואים את האלים גם כגומלי חסדים וכשופטי האנושות. היו רואים בהם כעין מחסה שבצלו יחסה המאמין. שם כגון צלבעל מוצא מקביל בשמות

מיסופוטמיים שבהם היה המאמין מכריז כי פלוני האל הוא „צלז“, היינו המחסה שבצלז הוא חוסה.

ומכיוון שהאל הוא אדון, הרי יחסיו עם הבריות הם כיחסי אדון אל משרתו, וכמה שמות פרטיים מציינים את נושאתיהם כעבד או כשפחה של האלים. לפעמים בדומה למנהג הכשדים, מכריז המאמין כי הוא כלבו של אל זה או אחר; ולא פעם הוא מכנה את עצמו „לקוח“ של האל. יש שמות המאשרים כי האדם הוא בן או אח של אלו; אך מנהג זה נפוץ פחות בפניקיה מאשר במיסופוטמיה, שבה נחשב האדם „בן-אלו“. יחסי החסד של האל כלפי מאמינו נפסקים כאשר האדם עובר על החוקים שהוא מצווה לשמור. אנו מכירים חוקים אלה היטב ביחס למיסופוטמים, הודות ללוחות המונים את החטאים שהמאמין עלול להכשל בהם. מלבד החטאים שבין אדם לחברו, כגון גזל, עוול וכו', מופיעים שם גם פגמים בפולחן וכל אותם המקרים בהם נטמא אדם, ואפילו שלא מדעתו, על ידי מגע בטומאה. דאגה זו לטהרה מצויה גם מחוץ לפניקיה, בשומרון, שגם בה היו עובדים אל שנקרא בעל; ושם היו הכהנים נותנים בגד מיוחד לכל הנכנס למקדש, כדי למנוע שקדושת המקום תדבק במלבושיו של המבקר; כי במקרה זה שוב לא יוכל ללבשם לצרכי יום-יום מבלי לחלל בקודש. ובמקרה שדבקה טומאה באדם, עליו לטהר את עצמו, וזה תהליך הנעשה קשה יותר ככל שהטומאה רבה יותר. התפייסות המאמין עם אליו נעשית באמצעות טכסי טהרה וכפרה, שהקרבות תופסים בהם מקום בראש.

הקרבות

מושג הקרבן טבעי מאד; האל הוא אדון; חייבים להביא לו מתנות ונדירים כדי להיטיב את לבו ולזכות בחסדו. אולם בכדי להנות, צריך להניח נוסף על כך שהאל נזקק למזון. מכאן קרבות המזון שמניחים ושורפים על מזבחותיו. כאשר המאמין אוכל הוא עצמו חלק מן המזון הקדוש, הרי זה יוצר מגע־קרבה בינו ובין האל. תפיסה זו מצויה בחותמות־גלילים שנמצאו בסוריה, המראים את האל והאדם שותים מאותו כלי באמצעות שני קנים ארוכים. וישנם מקרים שבהם יש צורך בכפרה ובריפוי חולה, ואז משמש הקרבן חליפה לאיש המקריבו; על הקרבן חלות תוצאות הכעס השמימי, והוא מסיר את הכעס מעם המאמין.

אין ספק שיש בקרבן גם משהו דק ונשגב יותר; מחשבת המתת, הוויתור של מי שמקריב את הקרבן, וכעין חידוש כוחו של האל מחמת העובדה שהוא נוטל לעצמו את כוחות הקרבן או החומר שהוקרב לו.³⁶ אך לא הכל מסכימים עם דעה זו,³⁷ ואפשר להביא דוגמות רבות לכך שהקרבן לא נחשב אלא כעין ארוחה המוגשת לאלים. אפשר להזכיר כאן את הארוחות הקלות והדשנות שהיו מגישים כל יום לאלים של אַאנה

בוארקה בתקופה הסלוקית³⁸; והן זכור כי כאשר ניצול המבול הבבלי מקריב קרבן לאלים, הם נמשכים אחר ריח הניחוח ומתאספים „כזבובים” מעל לקרבן.

שיחק לנו המזל שיש בידינו תעריפי הקרבנות שנתגלו במארסיל או בקרת חדשה ובהם ידיעות חשובות על הבהמות שהיו מקריבים כקרבן. במקום הראשון עומד הפר ואחר כך, מן הכבד אל הקל, העגל או האיל, איל הכבשים או התיש, הטלה או הגדי, הצפרים, הדגנים, נסך שמן או חלב, ובוודאי גם יין. מר קלרמון-גנו (Clermont-Ganneau) ציין שאצל הפניקים היו מבכרים את קרבן הנסך בשביל האלות, ואילו לאלים היו מקריבים קרבנות עקובים מדם, שהיו שורפים אותם כליל³⁹. כאשר הקרבן היה בעל חשיבות, היה מלווה לפעמים הקמת אסטילת-גדר כדי להנציח את זכרו. לסוג זה שייכים הלוחות הקטנים המרובים כל כך בקרת חדשה.

התעריף של מארסיל (השמור במוזיאון של עיר זו) נערך סמוך למאה הג' לפני מנין הנוצרים. הוא קובע מה החלק השייך למקריב ולבעל הקרבן, לפי סוגי הבהמות המוקריבים. התעריף אינו שלם וכמה מונחים שבו לא פוענחו כל צרכם; אך מה שאנו יודעים עליו הוא בעל חשיבות גדולה לחקר הדת הפניקית.

„בית (מקדש) בעל צפון. תעריף המשאות, אשר הטילו האישים אשר על המשאות, בעת (היות) רב חלצבעל השפט בן בדתנת בן בדאשמן וחלצבעל השפט בן בדאשמן בן חלצבעל וחבריהם: בפר כליל, אם (קרבן) שוע (=תחנן) אם (קרבן) שלם כליל, לכהנים: כסף עשרה על כל אחד (ואחד), ובכליל יהיה להם מן המשאת הזאת בשר במשקל שלש מאות (שקל?). וב(קרבן) שוע (יהיו להם) הכרעים והאצילות והיו העורות והארכובות והרגלים ושאר הבשר לבעל הזבח. בעגל, אשר קרניו טרם תצמחנה ולא סורס, או באיל כליל, אם (קרבן) שוע הוא או שלם כליל, לכהנים: כסף חמשת על כל אחד (ואחד), ובכליל יהיה להם מן המשאת הזאת בשר משקל מאה וחמישים (שקל?) וב(קרבן) שוע — הכרעים והאצילות; והיו העורות והארכובות והרגלים ושאר הבשר לבעל הזבח. בתיש (?) או בעז כליל, אם (קרבן) שוע או שלם כליל, לכהנים: כסף שקל 1 זר 2 על כל אחד (ואחד), וב(קרבן) שוע יהיה להם מן המשאת הזאת הכרעים והאצילות; והיו העורות והארכובות והרגלים ושאר הבשר לבעל הזבח. בטלה או בגדי או באיל צעיר (?) כליל; אם (קרבן) שוע (הוא) אם שלם כליל, לכהנים: כסף שלשת רבעי (השקל) זר 2 על כל אחד (ואחד), וב(קרבן) שוע יהיה להם מן המשאת הזאת הכרעים והאצילות; והיו העורות והארכובות והרגלים ושאר הבשר לבעל הזבח. בצפור הגן (הבית?) או ציץ (צפור שדה?) שלם כליל, אם (קרבן) כפרה (?) או חזות (עתידות) לכהנים: כסף שלשת רבעי (השקל) זר 2 על כל אחד (ואחד), והיה הבשר לבעל הזבח. על צפור, אם (קרבן) ראשית מקודש (הוא) או זבח ציד או זבח שמן, לכהנים: כסף אגורות 10 על כל

אחד... על (מנחה) בלולה ועל חלב ועל חלב ועל כל זבח אשר (על) אדם לזכות במנחות... (לא יהיה לכהנים מאומה)".

המשך התעריף מקוטע למדי; אך אפשר להבין מתוכו כי כל כהן אשר יטול לעצמו משא למעלה מן המגיע לו, יבוא על ענשו.

יש לציין כי בתעריף של מרסיל ובזה של קרת חדשה מוטב אולי לקרוא אֵיל, זכר הכבש, במקום אֵיל. אולם אף כי קרבן חיות הבר לא היה מקובל אצל העברים, מופיע האֵיל כקרבן בטכסט של ראס־שמרה שאנו מביאים להלן. ולפי ג'. א. קוק (G. A. Cooke), הקריבו הפניקים חיות־בר לאליהם⁴⁰.

מנהגים אלה אינם מיוחדים לפניקים דווקא. באסטילה השומרית הקרויה „אסטילת העיטים” (היא שמורה במוזיאון הלובר), שזמנה המחצית הראשונה של האלף השלישי לפני מניננו, נראות ההכנות לקרבן. בצד המזבח מוטל על גבו הפר העקוד שעומדים לשחטו. אנו יודעים כמו כן כי כבר בעת ההיא היו תעריפי קרבנות, כיוון שריפורמטור אחד של שומר, המלך אֶרֶכַגְנָה, היה מודאג מחמת סחיטות הכהנים וקבע תעריפים חדשים שאסור היה להפרם.

קרבנות־אדם

עד כה לא מצאנו בקרבנות הפניקיים מאומה המבדיל בינם לבין קרבנות השמיים בכללם, אך אין ספק שמלבד אלה יש לייחס לפניקים את החטא של קרבנות־אדם. הקרבת הבן הבכור היתה מקובלת אצל הכנענים הקדומים. חפירות גזר אינן משאירות ספק בכך; נתגלו שם עיי עצמות ילדים שרופים־למחצה שהונחו בתוך יסודות הבתים. הפניקים קיימו מנהג זה עד לתקופה מאוחרת למדי. פילון מספר לנו שהיה מקובל בשעת סכנה חמורה, להקריב את הילדים היקרים ביותר כדי להעביר את הגזירה; בימים כתיקונם אפשר היה לפדות את הילדים בבהמות. המיתולוגיה הצדיקה מנהג זה בתקדים מכובד: בשעת מגפת דבר שחט קרונוס את בנו יחידו ושרפו לכבוד אביו אוראנוס. דיודורוס מעיד לגבי תקופה מאוחרת יותר שאחר נצחון בני קרת חדשה על אַגַּאֲתוֹקְלֶס, בשנת 307 לפני מנין הנוצרים, הוקרבו השבויים על מזבח⁴¹. אולי לא היתה הכוונה לקרבן דווקא, אלא להפעלת אותו מושג שהעברים כינוהו „חרם”, ושהיה מחייב את טבח השבויים שעליהם הוטל עונש זה. לעומת זאת אין ספק שבשחיטת מאתיים הילדים בסיקיליה, שעליה מוסר דיודורוס⁴², היה מדובר בקרבנות אדם. הקשר ההדוק בין בעל חמון של קרת חדשה ובין מלקרת של צור, שהובן היטב על ידי הקדמונים, אשר כינו את שני הבעלים האלה בשם מוֹלֶךְ (בחזות־גלילים אנו מוצאים את שם האל הזה בצורת מֶלֶךְ) מבוסס על המנהג להקריב קרבנות־אדם לאלים אלה⁴³. טרטוליאנוס מספר לנו כי בימיו (המאה ה־ג' למנין הנוצרים) עוד נמשכה הקרבת קרבנות־אדם בחשאי.

בחפירות שנערכו בזמן האחרון בכפר־ג'ארה, אתר כנעני עתיק, נמצא כד־קבורה ובו עצמות ילדים. הכד הונח תחת רצפה, לרגלי קטע של קיר. קרוב לוודאי שאין כאן קבורה בעלמא, אלא קרבן־יסוד.

בקרת חדשה⁴⁴, במקום המקדש של תנת, מצאו מעל לאדמה העקרה ארבע שכבות, בעומק של 2,50 עד 5,50 מטר מתחת לפני הקרקע, ובהן כד־קבורה אדומים בעלי פסים מאוזנים צבעוניים בצבע שמרי־היין, שהכילו עצמות שרופות ושרידי ענקי־צואר וקמיעות. בשכבה השלישית היו הכדים מלווים כתובות. בדיקה מדוקדקת של העצמות העלתה שב־13 אחוז מהכדים היו עצמות טלאים או גדיים, אולם ב־85 אחוז מהמקרים היו אלה עצמות תנוקות שעדיין לא מלאו להם ששה חדשים. המדובר בהעברת ילדים למולך. במוזיאון הלובר שמור אחד הכדים האלה.

מר ר. דיסו (R. Dussaud), בנתחו כתובות פוניות מהמאה ה־7 לפני מנין הנוצרים, שנתגלו על ידי הה. איקאר (Icard) וגי־אלי (Gielly) במקדש באזור הנמלים של קרת חדשה⁴⁵, מצא בהן זכר הקרבת ילדים, שעד אז לא הוזכרה בכתובות הפוניות. הכתובות היו חרותות על אסטילות־גדר ויש לקרוא: „קרבן הבן שנדר־פלניו.

כמעט איננו יודעים דבר על הפולחן הפניקי; אך כיוון שיש בידינו תיאור של פולחן מלקרת בגאדיס⁴⁶, שהיא מושבה צורית, וודאי מותר ללמוד גזירה שווה מן המושבה על המטרופולין. כך יודעים אנו שאש־תמיד הודלקה במקדש, ושהכהנים היו לבושים בגדי־בד וראשיהם היו מגולחים.

אך אין אנו יודעים את תקנות הטקסים, בה בשעה שאנו יודעים את טקסי הפולחן הבבליים לכל פרטיהם. הודות לתיאור המדוקדק שניתן לנו בכתובות היתדיות. אנו יכולים לבסס את השוואותינו בין פניקית ובין הארצות השכנות על העובדה שציוד המקדשים בארצות אלה הוא כמעט שווה. המקרא, המזכיר את הנהגת הפולחן הפניקי בישראל בימי איזבל ועתליה, אינו מוסר תיאור מפורט של טקסי עבודת הקודש, כנראה מפני שהיו ידועים למדי ומפני שהיו תועבה בעיני בני ישראל. אך במלכים א' (י"ח, י"ט) מסופר שלימין איזבל ואחאב עמדו מאות נביאים, ושהנביא אליהו הוקיע אותם כנביאי־שקר.

החגים: חגי אדוניס

חגיהם הדתיים של הפניקים הצטיינו בעליה־לרגל, מחמת העובדה שמקדשי הערים נמצאו לעתים קרובות על ראשי הגבעות הסמוכות. מקדשו של בעל מרקוד, אחד המקדשים הידועים ביותר של בירות, נמצא בדיר־אלי־לע, מעל לעיר. אחד החגים האופייניים ביותר של פניקיה היה זה של אדוניס, שהיו חוגגים אותו באפקה בימות החמה. החוגגים היו באים לשם מגבל ואף מפניקיה כולה. כעין תהלוכה היתה

עולה בהרי הלבנון, והיתה מתעכבת במקומות רבים בדרך, שבהם, לפי המסורת, שהה אדוניס בשעת הציד. כך מפרש רינאן (Renan) את התבליט השטוח שרואים עוד היום בגינא. במרחק־מה מאפקה: תבליט בסלעים המראה את האל כשהוא מותקף על ידי דוב, בעוד שהאלה עומדת לידו ומקוננת.

מר סייריג (Seyrig), שחזר וחקר את סידרת התבליטים השטוחים ⁴⁷ שעמם נמנה גם תבליט זה, חולק על דעת רינאן ואומר שאלה תבליטי־קבורה; הם סמוכים לקברות, ולפי המסורת נהרג אדוניס על ידי חזיר־בר, ולא על ידי דוב. קיצורו של דבר, הוא אומר שבאורה שרירותי צירפו כמה תבליטים יחד ופירשום כחלקים מאותו הרכב־תמונות.

חגי אדוניס היו ימי זכרון למות האל. צלמיות האל, עשויות חרס או דונג, הועמדו במבוא המקדש או באכסדרות. נשים הקיפו את צלמי האל וקוננו, ואגב כך רקדו ושרו שירים עצובים. בתקופה ההיא זרעו בעציצים זרעונים שנבטו ועלו בימים מספר וחזרו ונבלו באותה מהירות מעוצם קרני השמש של יוני; זה היה סמל לקיומו הקייקוני של האל. על ידי כך סימלו במידת־מה גם את רוח הצומח, שסופו להקצר במגל או לנבול בלהט השמש. כמה נוסעים, שראו את הנהר אדוניס מקבל גון אדום באביב, הסיקו מכאן שחג אדוניס התקיים בעונה זו. אולם מי הנהר נעשים אדומים לעתים בלתי־קבועות, עם כל סערה גדולה. כבר הוברר בינתיים שחגי אדוניס היו נערכים בעונת הקציר; והרי יודעים אנו שהקיסר יוליאנוס, במסעו לסוריה, ראה את החגיגות נערכות ביוני ויולי. מפי תיאוקריטוס ⁴⁸ יודעים אנו כיצד חגגו את לווייתו של אדוניס במאה ה־ב' לפני מנינו באלכסנדריה, שבה היה פולחנו נפוץ מאד. היו שלשה ימי חג. ביום הראשון נערכה חגיגה גדולה והוקרבו מנחות אגוזים, תאנים, פרחים ועופות, וכן נערכה סעודה חגיגית. ביום השני קיימו יום אבל לרגל קבורת האל. וביום השלישי, יום קומו לתחייה, היו מציגים מחזה קדוש.

החג נשא אופי קודר. קולות קינה עלו בחוצות, ופלוטארכוס מספר לנו שכאשר הצי של אתונה יצא למסע לסיקיליה, עלו בכי ונהי מכל חלקי העיר לרגל חג אדוניס, וזה עשה רושם קשה ⁴⁹.

חג אדוניס היה בעצם כעין שחזור של קבורה ממשית, עם הצגת המת לראווה, מנחות וארוחות בציבור. תיאוקריטוס, הבודה דו־שיח בין שתי נשים מאלכסנדריה הממהרות ללכת אל החגיגות, נותן להן להלך סביב משכבו של האל. תחת חופת־צמחים, שבחללה מרחפים אלי־לאהבה, מוטל אדוניס על מטת־כסף המכוסה אריגים יקרים; וינוס נמצאת על ידו. ליד המטה נמצאות ערימות המנחות; ביניהן „גני־אדוניס” בסלסלות כסף. תפאורה נפלאה זו אין בה כדי להפגיע בארמונה של ארסינואי, אשתו של תלמי פילאדלפוס, שבו קובע תיאוקריטוס את מקום החג שהוא מתאר. וודאי הותקנו תפאורות דומות במרכזים הפניקיים המשגשים, כגון גבל.

מנהג זה יש לו תקדים בספרות הקדומה. בעלילות הגיבור אֲדָפָה רואים אנו אחת הנפשות לובשת אבל בגלל מותו של תמוז, הוא אדונים הבבלי⁵⁰. בשעת מריבה שובר אדפה את כנפיה של הרוח הדרומית. אל השמים אָנּ מתרגז ותובע את אדפה לבית דינו. המבחן מסוכן, אך האל אָנּ מאפשר לאדפה לצאת בנצחון. הוא מצווה עליו ללבוש בגדי אבל והוא מוסיף: „והיה כי תעלה, כי תקרב אל פתח אָנּ, יעמדו תמוז וגִסְזוּדָה בפתח אָנּ; הם יראוך, הם ישאלוך: — בן אדם, מדוע נפלו פניך? אדפה, על מה לבשת בגדי אבל? — בארצנו גוועו שני אלים, על כן עשיתי כאשר עשיתי. — ומי שני האלים אשר גוועו בארץ? — תמוז וגסזודה“. „והאלים ישאו עיניהם ויביטו איש באחיו ויתמהו; ויאמרו לאַנּ דבר־חסד; והם יראוך את פני אָנּ הקורנים“. שני אלים אלה, הממלאים את תפקיד מליצי היושר במיתוס עתיק זה, הם שתי התגלמויות של אל הצמיחה, שגם בבבל היו חוגגים את מותו. הסיפור המפורסם על ירידת אשתר לשאול על מנת לגאול את מאהבה אף הוא מעיד על קדמות האגדה הזאת באסיה המערבית.

חג ידוע לא־פחות היה חגו של מלקרת, שהיה נערך בצור. לפי המסורת ייסד מלקרת את העיר והוא מת על מוקד (כמו הראקלס, שעמו זיהוהו היוונים). כדי להעלות את זכר מותו של האל היו שורפים את פסלו בצורה חגיגית. ייתכן כי בתחילה שרפו קרבנות־אדם על מוקד, במקום צלמו של האל.

עולם הבא

עכשיו עלינו לומר כמה מלים על אמונות הפניקים ביחס לעולם הבא. הם הכירו בקיומה של נשמה הנפרדת מן הגוף עם המוות. אך מוסיפה להתקיים קיום „אטי“, בחוסר־מעש ובחוסר־חדווה. הם האמינו כי רוח המת מקיימת מגע הדוק עם הגוף שנטשה, ושגורלה תלוי בגורל הגופה. לכן היה זה חשוב מאד בעיניהם לשמור על הגופה בפני כל פגיעה. בעוד שהנשמה שכנה בין „הרפאים“, היינו החלשים, הצללים, נסגרה הגופה בקבר שהפניקים היו קוראים לו „בית־הנופש, בית־הנצח“. לכן היו טומנים את ארונות המתים בתחתית בורות עמוקים מאד, או במערות נסתרות, בכדי שמחללי־קברות לא יוכלו למצאם. ומאותה סיבה היו כתובות־הקבורה מדגישות שלא נקברו כל אוצרות עם המת, והיו משיבועות את הבריות לא לטלטל את הגופה ולא להוציאה מקברה.

דאגה זו לבטחון הקבר, המתבלטת בכל כתובות־הקבורה, ושעליה מעיד גם האופן בו היו טורחים להסתיר את הקברות, היתה מוצדקת מאד. המנהג הכללי לקבור עם המת חפצים יקרים, על כל פנים כאשר המת היה איש נשוא־פנים, עודד את מחללי הקברות. חילול הקברות היה מן הפשעים החמורים של ימי קדם⁵¹. במצרים היה זה מנהג שהתמיד, ולא היה לאל ידיהם של מלכי מצרים לעקרו.

בקרבת הקברות היו מציבים לעתים מצבות־קבורה שלא נחשבו כמשכן המת, אלא כציון לזכרו, כיוון שהיתה בהם כתובת על המת.

הקבורה

היו טומנים את הגופות בארונות כמות שהן: מעולם לא שרפו את המתים, על כל פנים לא למן אותה תקופה בה התפשטה ההשפעה השמית בפניקיה. בפרבר של צידון, כפר־ג'ארה, נמצאו קברות בצורת תנור של נחתום, שאת תאריכם אפשר לקבוע בסביבות המאה ה־ח לפני מנין הנוצרים. בקברות אלה היו מניחים את הגופות על יצוע של חלוקי־נחל, בלי ארונות, וסביבם היו מניחים חפצי־לוואי: תכשיטים וכלי חרס. סמוך למאה ה־ה לפני מנין הנוצרים נשתרש מנהג — כנראה בהשפעת המצרים, שמהם שאלו הפניקים אפילו את ארונות המתים שלהם — לחנוט את הגופות, לפחות לגבי אישים חשובים.

במערכת הקברות שמר מונטֶט (Montet) חקר בגבל, שכמה מקברותיה הם מן המאה ה־ט לפני מנינו, מצאו בכמה ארונות כעין אבקה משחירה הנראית כשריד של חמרי־שימור, אך לא היה בחמרים אלה כדי לשמר את הגופות, מחמת הרטיבות של קברות אלה.

בצידון גילו את גופתו של המלך תבנת, שנחנטה בשעתו, והיא נשתמרה למחצה. הנה הכתובת של קבר המלך הזה, המעידה על דאגת הפניקים ביחס לחיי העולם הבא:

„אנכי תבנת כהן עשתרת מלך צידונים בן אשמנעור כהן עשתרת מלך צידונים שוכב בארון הזה. מי אתה כל אדם, אשר תעלה את הארון הזה, אֵל, אֵל תפתח עליתי ואל תרגיזני כי אין אתי כסף, אין אתי זהב וכל כלים לשוד. בלתי (אם) אנכי שוכב בארון הזה. אֵל, אֵל תפתח עליתי ואל תרגיזני כי תועבת עשתרת הדבר ההוא. ואם פתח תפתח עליתי ורגזו תרגיזני אל יהיה לך זרע בחיים תחת שמש ומשכב את רפאים“.

ייתכן כי המחבר רמז בכתובת־קבורה זו על העלאת המתים שהיתה נהוגה בארץ ישראל (העלאת שמואל על ידי בעלת האוב של עין דור — שמואל א' כ"ח) וכן בבבל, שבה ציווה גלגמש להעלות את רוח רֵעו אֶנְכִד⁵². כי בכתובת תבנת מופיע הפעל „הרגז“ המופיע גם בתרעומת של שמואל על שאול („למה הרגנתני להעלות אותי“).

הערך המוסרי של הדת הפניקית

קיצורו של דבר, אמונת הבריאה הפניקית, כפי שמתאר אותה פילון, היא כעין פשרה המאחדת בתוכה קווים שאולים מארץ ישראל ואחרים שמקורם במיסופוטמיה;

וכן אנו מוצאים בה קווי־דמיון רבים למיתוסים מסויימים של הדת היוונית. דמיון זה נובע מצד אחד מההשפעה הרבה שהיתה לאורח המחשבה המזרחי על התהוותה של המיתולוגיה היוונית; ומאידך הוא נעוץ בעובדה שהמקורות שאנו נזקקים להם אינם קדומים ביותר: הם שייכים לתקופה שבה התרבות היוונית משלה בכיפה בפניקיה. מחוסר מקורות מפורשים יותר, חייבים אנו ללמוד על הערך המוסרי של הדת הפניקית מכתובות־ההקדשה. התכונות והתפקידים שמייחסים בהן לאלים מעידים כמאה עדים על האופי הנעלה שהם לובשים בעיני המאמינים. כתובות מסויימות, כגון זו של יחומלך מלך גבל שמלך בתקופה הפרסית, מטיפות לרעיונות הצדק והטוב כתכלית בפני עצמה. המלך מונה את כל אשר בנה, ואחר כך הוא מבקש מרב־גבל ש„תחייהו ותאריך ימיו ושנותיו על גבל כי מלך צדיק הוא; ותתן לו הרבת בעלת גבל חן בעיני אלהים ובעיני עם ארץ זו“. התעודות הפניקיות נדירות, אך די בכתובת זו כדי להעיד על הערך המוסרי של הדת הפניקית.

רק בשטח אחד נוגדת הדת הזאת את רמת התרבות של העם הדוגל בה: באדיקותה במנהג הכנעני להקריב קרבנות־אדם. אך עובדה זו מוכיחה את כחה של הדת הפניקית, שיכלה לחייב למעשים שוודאי התקומם נגדם האינסטינקט הטבעי. ועוד משהו מעיד על כחה: בתקופת הממלכה החדשה חודרים מנהגי־הדת הסוריים למצרים, שפניקיה חייבת לה חוב כה גדול, ומופיעים בה אֵלי הסערה והמלחמה: בעל־ההרים רכופ ואֵלת־המלחמה קדש — טיפוסים שאין דוגמתם בפנתיאון המצרי. ובתקופה יותר מאוחרת, בימי הקיסרות הרומית, יתפשטו הפולחנים הסוריים בעולם המערבי במדה כזאת, שיעמידו בסכנה את דתה של רומי⁵³.

פרק ג'

האמנות

אופיה המגוון

חקר האמנות הפניקית לא ייתכן אלא אם יקיף את העתיקות של כל השטחים שהיו בידי הפניקים. לא די לחקור את שרידי החוף הסורי לבדו. מבחינה זאת נודעת חשיבות לידיעת העתיקות אשר נתגלו באי קיפרוס. אנו יודעים כי הפניקים השתקעו בנקודות רבות באי זה בתקופת קדומה למדי; ולתקופה זו שייכים כמעט כל השרידים הארכיאולוגיים המצויים בידנו. קיפרוס בא איפוא להשלים את פניקיה, והשוואת השרידים בשני המקומות תקל עלינו את מיונם.

אך אם קובעים אנו קרבה ברורה בין האמנות הפניקית ובין זו של קיפרוס, איננו מתעלמים מן העובדה שאמנותה של פניקיה רבגונית ומורכבת מאד. היא נוטלת את יסודותיה מן התרבויות השכנות: מיסופוטמיה, סוריה הצפונית והעולם החתי, מצרים ויוון. האופן בו „עיכלו“ את היסודות האלה שגלחחו משל אחרים והטביעו בהם חותם אישי, הוא שעשה אותם לאמנות פניקית נפרדת. בכמה מקרים בטלו הפניקים את הכל: אנו נראה מלכים פניקיים משתמשים בארונות־מתים מצריים, ולא פעם נראה אמן — בן חוץ לארץ, כנראה — חורת באבן־גיר סורית הרכבת־מונות דתי עם כתובת, שהם נכריים לחלוטין. ריבוי הקשרים המסחריים ותכיפות הפלישות הזרות, שהשאירו לפניקיה אך תקופות מעטות בהן היתה אדון לגורלה, מסבירים תופעה זו שנראית לכאורה כה פרדוכסלית.

החקירות הראשונות שנעשו בפניקיה הראו את השפעתה המכרעת של התרבות היוונית מראשית התקופה היוונית, הן באמנות, הן בשפה והן בדת; את הדת הפניקית לא הכירו אלא בעיבודו (!) של פילון איש גבל (שהוא עצמו תוקן על ידי אַבסביוס). ובאותן יצירות־אמנות שלא היו מושפעות מן התרבות היוונית־רומית, נתגלו חיקויים לאין ספור של היצירות האופיניות למיסופוטמיה, לקיפרוס ולאזור האגאי. החפירות האחרונות, שהעמידונו על עברה האמיתי של פניקיה, עד לשחר ההיסטוריה, מראות כי כזה היה המצב גם באלף השלישי ובאלף השני: השפעה מצרית גדולה בגבל,

ההולכת ופוחתת ככל שמצפינים; השפעת החורים והאגאים, המתבלטת ביחוד באוגרית והולכת ופוחתת ככל שמדרימים. האמנות המקומית נראית דלה נוכח כל המתחרים הרבים האלה, ומקוריותה באה לידי ביטוי בקיראמיקה צנועה למדי. ואף על פי כן קיימת אמנות פניקית, כי אף אם המוטיבים שאולים מעם זה או אחר, ידעו הפניקים למזגם מבלי לחטוא בכלאים. ואולם ביסודו של דבר, איננו יכולים לסתור את פסק דינו של ווגיי (Vogué): „לפניקים לא היתה שום מקוריות... הפניקים לא היו אלא אנשי־ביניים, אם במישרים ואם בעקיפים... הם היו חרשים זריזים ולא אמנים יוצרים, ואפשר לומר על הפניקים שהם הימנו והפיצו ברבים את יצירותיהם של אחרים”¹.

עיקר זכותם הוא שעל ידי מסחרם הפיצו מקצה העולם הקדום ועד קצהו את הרעיונות והמוטיבים האמנותיים. אך גם בשטח זה אין להפריז בהערכת תפקידם; העולם החתי בעל רשת הדרכים הגדולה, שעתידיה היתה להיות לדרך־המלך של האחימנידים, הוא שהיה הגשר הגדול בין אסיה המערבית ואירופה. ואין לשכוח כי הפלישות וההסתננויות ההודו־אירופיות הביאו לאסיה השפעות שלשם הפצתם לא היה צורך בתיווכם של הפניקים.

חלוקה לפי תקופות

השרידים הפניקיים שבידינו אינם מחולקים במדה שווה על פני הדורות; עד לפני זמן לא־רוב חסרו שרידי התקופות הקדומות ביותר. תגליות גבל וראס־שמרה באו למלא חלל זה, ולנוחיות המחקר נוכל לחלק את האמנות הפניקית לשתי תקופות: האחת מראשית הזמנים ועד תחילת האלף הראשון לפני המנין הנוצרי, שבה היתה האמנות הפניקית חיקוי והתאמה של אמנות מצרים, האזור האגאי וארצות־נכר בכלל; התקופה השניה נמשכת מן האלף הראשון לפני מניננו ועד סוף התקופה היוונית־רומית, כאשר האמנות הפניקית שוב לא הסתפקה בחיקויים אלא תיאמה והטמיעה בתוכה את אשר נטלה מעמים אחרים, על מנת ליצור מיסודות אלה חטיבה הומוגנית. להלן נעיין באמנות־הקברות; אותה אנו מיטיבים לדעת הודות לקברות הרבים משתי התקופות שנתגלו. סבור הייתי כי בכדי להמנע מכפילות, מוטב לייחד לאמנות־הקבורה פרק מיוחד, בכדי שנוכל לסקור בנפרד את שאר השטחים, המהווים חלק חשוב של האמנות הפניקית.

התגליות בגבל

מנחות־יסוד

לפני שאנו נגשים להרצאה על התקופה שמראשית הזמנים ועד האלף הראשון, ראוי להזכיר, נוכח ההשפעה הגדולה שהיתה למצרים על פניקיה, שבתולדות מצרים

מבדילים בתקופות הבאות: תקופת תיניס שראשיתה במני, המלך ההיסטורי הראשון של מצרים (בערך בשנת 3200), והכוללת את שתי השושלות הראשונות. הממלכה העתיקה, המסתיימת בשושלת הי' (2778 — 2150). הממלכה התיכונה, מהשושלת הי"א ועד הי"ז (2160 — 1580). הממלכה החדשה, מהשושלת הי"ח ועד סוף תולדותיה של מצרים העתיקה (1580 — התקופה הרומית).

תחת רצפתו של מקדש מתקופה קדומה למדי, שהיא עצמה כיסתה מקדש עתיק מאד, מצא מר מונטא (Montet) בגבל העתיקה מחסן של חפצים שוודאי היו יקרי-ערך גם בעיני הכהנים שאספום. זמנו תקופת הממלכה העתיקה והוא מכיל חפצים שנשלחו ממצרים, ואחרים שעשום בפניקיה. אלה הם פסלונים נחושת, גבהם חמשה עד שמונה סנטימטר (ראה לוח I) וצלמיות של חיות, בהן צביים, פרים, דובים, חיות ממשפחת החתולים, אילות ופרייראם. אחדים מפסלונים אלה מתארים חיות שלא היו מצויות אלא בסוריה ובפניקיה.

באותו מחסן נמצא חותם-גליל בגובה חמשה סנטימטר, שרוחב טביעתו שמונה סנטימטר, והוא מתחילת הממלכה העתיקה (לוח I). פיתוחי החותם חקוקים חקיקה שקועה בתוך הגליל. היו מגלגלים את החותם על טין רך ששימש לצור על פי כדים, או שהיו מטביעים בו חותמות על גבי דלתות, כפי שנהוג גם בימינו. פיתוחי החותם היו מופיעים בתבליט, ושלמותו היה בה כדי לשמש ערובה שלא שלחו יד בחפץ שהוחתם. גליל זה מכוסה דמויות והיירוגליפים, אך אין בו קארטוש, היינו סימנים מוקפים אליפסה, שהיא הצורה המקובלת לציון שמם של מלכי מצרים. הדמויות בחותם הן אלים של גבל: הבעלת, המופיעה כבר בסגנון מצרי בצורת אסת'תתחור, לבושה בכתונת ארוכה וצרה, ולראשה גלגל-השמש בין קרנים גדולות; וכן אֵל שלפי הכתובת שמו האייתאו. מכאן שמיתוס-האלים כבר היה קיים בתקופה מוקדמת זו. את התגליות שנתאר להלן אפשר לייחס לתחילת האלף השני.

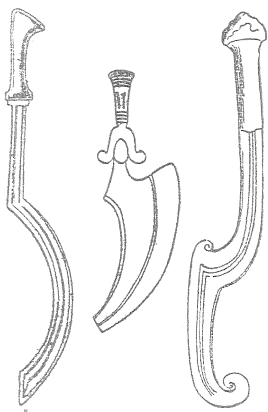
בשנת 1922, בשעת התמוטטות שונית בגבל, נחשף בור קבר שקבעו את תאריכו אחר כך לימי השושלת הי"ב. מר ווירלו (Virolleaud), מנהל שרותי העתיקות בסוריה, פתח את הקבר ופירסם את תכנו². הקבר היה של מלך גבלי שהיה בן זמנו ועבדו של פרעה אמנמחאט השלישי (המאה הי"ט). נתאר את הקבר הזה ואת ארזונו בפרק המוקדש לאמנות הקברות; כאן נבדוק רק את תכנו. בחדר-הקבורה, שהיה מוצף בוך מחמת דליפת מים לתוכו, נמצאו מזלגות-ברונזה גדולים שנועדו להגיש את בשר קרבן-הקבורה, קיראמיקה מקומית שכללה כמה כדים אופייניים לתקופת הברונזה הקדומה או תחילת הברונזה התיכונה (היא תקופתו של אמנמחאט השלישי), אגנים וספל של ברונזה.

בארזן עצמו נמצאו כלי-תמרוקים עשוי אובסידיאן משובץ בזהב שבו מופיע

שמו של אמנמחאת, אשר שלחו לעבדו מלך גבל. מן התוצרת המקומית מצאו בקבר שתי סוליות-כסף של נעלי-פאר; ושרידי תיבות קטנות עשויות שנהב או עצם. חיווק סוליות בריקוע דק של מתכת אינו מיוחד לחוף הסורי. בשושן שבעילם מצא מר דה מקנם (de Mecquenem) בקבר של ילד סוליות-נחושת בעובי של מילימטר, ששימשו לציפוי נעלי המת.³

„הארפי” (harpé) של ברונזה (כך כינו היוונים נשק אופייני זה של המיסופוטמים, שאפשר לראות בו את אבי החרב הכפופה של בני המזרח) נמצא בארון (ציור 4). נשק זה מורכב מניצב ארוך ולהבו רחב וכפוף בקצהו, והוא מזכיר

ציור 4. „הארפי” של ברונזה.
במרכז, ה„חופש” המצרי.

את צורת המגל. הוא מופיע בתבליטים שטוחים אשוריים-בבליים, ואפשר לעקוב אחריו בשרידים הארכיאולוגיים עד לתקופה קדומה ביותר. הוא הפך כנראה לסמל השלטון. במוזיאון הלובר יש שני „הארפי” ששמות בעליהם אינם ידועים; במוזיאון הבריטי מצוי אחד שהיה שייך למלך אשור אדד-ניררי הראשון (המאה ה־17).
אנו רואים איפוא שהשימוש בסמל שלטוני זה התפשט והגיע עד לשליטי החוף הפניקי. אולם „הארפי” זה, שמקורו אשורי-בבלי, נעשה בפניקיה בהשפעה מצרית, כי בלהבו שובצו נחושת-נייזהב. יש אמנם נשק מצרי, ה„חופש”, שצורתו מזכירה במדת-מה את צורת ה„הארפי”; אולם השוואת שתי הצורות מוכיחה כי כאן לפנינו הסוג האשורי-בבלי.

מלבד אלה היה בארון כלי של כסף שצורתו כצורת התיכון בימינו: כלי בעל חדק ארוך וגוף צלעוני (לוח 11). עם קיתון זה נמצאו שיירי קערה שניזוקה למדי, ושפת-האוגן שלה היתה מקושטת מישור-לוליינים מלאכת-מקשה. שני כלים אלה מגלים השפעה מיקנית, ולפחות לגבי הקערה אפשר לומר בוודאות שהיא סחורת-יבוא. מכל מקום, אותה צורה של קיתון שהאבטיפוס הקדום שלו מצוי באסיה הקדמית,

בקיראמיקה הקדומה ביותר של שושן ושל הרמה הפרסית, היתה מקובלת מאד בפניקיה במחצית הראשונה של האלף השני. כלים מאותו סוג, עשויים חרס, נמצאו בקברות אחרים.

בשנת 1923 חידש מר מונטא את חיפושיו וחשף ארבעה קברות נוספים בבית קברות מלכותי זה; שלשה מהם הם בני אותה תקופה (השושלת הי"ב). גם כאן נמצאו, בצד כלים שנשלחו ממצרים לשליטי גבל, כלים שיוצרו במקום כחיקוי לכלים מצריים. גם בקברות אלה נתגלו „הארפי". באחד מהם נחרת שם בעליו בהיירוגליפים מצריים: יפשמוא־בי.

שני חשנים מעשה־משבצות, האחד בצורת חזית של מקדש, ובו דמויות היושבות זו לעומת זו; השני בצורת קונכי, ושם השליט רשום בו בהיירוגליפים

ציור 5. — חושן עשוי משבצות.

(ציור 5); וכן חשנים עשויים עלה זהב מעשה מקשה וחרוטים בחרט, ובהם בו (סמל המלכות) שכנפיו פרושות, בסגנון מצרי.

מנין אנו למדים שתכשיטים אלה אינם ממוצא מצרי? לפי מראם הכללי אפשר היה לייחסם למצרים. אולם חוקרי מצרים, ובכללם מר מונטא, הבהירו כי ההיירוגליפים ב„הארפי" ובחושן לא יכלו להחרת בשום פנים בידי מצרי. הם כתובים ביד בלתי־מאומנת, ובמקרה אחד כתוב שמו של מלך גבל בכיוון הפוך. זהו חיקוי, אך המלאכה היא פניקית.

חשני הזהב — אף הם אינם עשויים ביד מאומנת. באבטיפוס המצרי מחזיק הבו בצפרני רגליו חותם קבוע בטבעת. החרט הפניקי, שלא ידע את משמעות המוטיב הזה, עשה את החותם לנקודת־מוצא של עיטור־פרחים הנמשך לאורך הכנפים ומגיע עד לקצה העליון של החושן. גם כאן החיקוי גלוי לעין.

עוד חפץ אחד מאותם בורות־קבר יש בו ענין רב. זהו סכין שלהבו כנראה עשוי כסף, ועיטורי זהב משובצים בו. במלים אחרות, זאת היא אחת הדוגמות העתיקות ביותר של מה שקרוי „מלאכה דמשקאית". הניצב, המכוסה עלה זהב, משובץ חומר

שחור — כמו בתהליך המודרני של ציפוי באמציל שחור — בדגם של קוקו־בשתי־וערב וקווים גליים (לוח 1).

בקרבת מחסן־היסוד הראשון מצא מר מונטאז כד־חרס, שצורתו כצורת הכדים שמוצאים בסוריה בימינו. היה בו אוסף מגוון של חפצים יקרים, בהם מספר רב של חותמות־חרפושית בעיטורים לוליניים. להלן נראה שחותמות אלה אופייניים לתקופת החקסוס, היינו לסוף הממלכה התיכונה (1750 — 1580). אולם בתקופת החקסוס מופיעים בחותמות אלה אלף צירופי־עיטור המבוססים על היירוגליפים מצריים; ואילו כאן אין הדבר כן, והעיטור מבוסס אך ורק על הצורת הלולינית, בלי כל חיקוי של היירוגליפים.

באותו כד היו גם טבעות עשויות שני חוטים מקבילים, מחוברים בחוט שלישי העובר בצורת סיכסך מן האחד לשני; כלי כסף בעל מראה־צד מזווה מאד, משל

ציור 6. — פסל של רבת גבל.

כשני חרוטים קטומים מחוברים זה לזה בקטמיהם; הכלי נח על כעין כרכוב חלול המשמש לו בסיס. זאת היא טכניקה המצויה מאד בפניקיה בתקופה ההיא.

ובסוף נמצאו בו שלשה חותמות־גלילים שלפי סגנונם הם קרובים לאלה אשר טביעתם נמצאה בלוחות הקפדוקיים.

לפי התאריך שמייחסים ללוחות אלה, שהושארו על ידי מושבה שמית שהוקמה בקפדוקיה בערך בשנת 2000, אפשר לקרב את תאריכם המשוער של חותמות כאלה לתאריך הכללי של שאר החפצים: אמצע הממלכה התיכונה.

אחד הגלילים האלה מטושטש למדי, אך בכל זאת אפשר להבחין בו שתי חיות ממשפחת החתולים, זנבותיהן מורמים, והן זקופות אחד כנגד השניה, וצואריהן עטורי־הפסים (המייצגים את רעמותיהן) מצטלבים, ועוד חיה בלתי־ברורה אחת על מזבח; ביניהן נמצא שולחן־מנחות.

שני הגלילים האחרים נשתמרו הרבה יותר טוב. האחד מראה דמות אדם ושתי

חיות, אחת מהן ממשפחת החתולים (ציור 7). השני מראה דמות פר על גבי מזבח. על גבו של הפר נמצא חפץ בצורת חרוט; לפניו דמות אדם הנראה רכוב על גבי חיה בלתי-ברורה. בין שניהם עומד שולחן עמוס מנחות. בשולי הגליל מופיעים גלגל-

ציור 7. — חותמות גלילים בסגנון קפדוקי (חפירות גבל).

שמש בחצי-סהר, ועוד חצי סהר וכלי. החפץ שעל גבי הפר הוא „בית-אל” שהוא משכן האל וממילא גם סמלו. ציור זה שקול איפוא כנגד ציור האל הגדול בעמדו וקוף על גבי הפר, סמלו מבין החיות.

אין בשלושת הגלילים האלה דבר שלא ראינו כדוגמתו בגליפה הסורית-חתית. בעוד שהגלילים מספר 1 ומספר 3 נמנים עם הקבוצה הקפדוקית, שייך מספר 2 לאותו סוג אמנות כללי ששגשג בתקופה קדומה בעלים ובמיסופוטמיה ושהתקיים זמן ארוך למדי בסוריה כולה. גלילים אלה מעידים איפוא על השפעה אחרת, מלבד המצרית, — השפעת האזור האסיאתי הסמוך לפניקיה.

אולם באותו כד נמצאו גם חפצים אחרים המעידים על השפעה רחוקה יותר, ואפילו נניח שאינם חפצי-בוא. אלה הם עטורי ברונזה בצורת ידיות-דליים המזכירים במדה רבה את הרבידים של גִּלְיָה, שפופרות עשויות חוט ברונזה פשוט שסובבות בצורת קפיץ, חגורות-כסף עשויות פס של מתכת, לעתים עטור נקודות מעשה מקשה; סיכות ברונזה ארוכות בעלות ראש עבה, ולִיָּיה (pendentif) של זהב משובצת אבני-חן.

לוייה זו מורכבת מ„שני דיסקוסים” זהב מולחמים זה לזה ומעברם השני קרס בצורת גליל. העיטור מפנים מורכב, במרכז, משושן בעל ששה עלי כותרת, המוקפים פניני זהב ואבנים צבעוניות בצורת סהרונים. כל העיטור הזה נתון בתוך מעגלים משותפי-מרכז. האחד הוא מעגל גרעיני (grénétis), והאחרים עשויים חוטי זהב חרוטים דוגמת פיליגראן, וגם הם נושאים סהרון או גביעונים קטנים שבהם משובצות פניני-זהב או פנינים צבעוניות, המודבקות במין דבק של חמר. כל אחת מצורות אסטראליות אלה מוקפת מעגל גרעיני דק, שהוא בבחינת תגלית-ממש לגבי התקופה

היא”⁴.

מר דיסו מסיק ממבנה תכשיט זה שלפחות מימי הממלכה התיכונה ואילך יש לייחס לבעלת גבל את הכוכב בעל ששת הצלעות שבמרכז הדיסקוס, ומכאן זיהויה עם כוכב־הלכת נוגה.

רבידים אלה, שפופרות אלה העשויות חוט מגולגל כקפיץ, לווה זה, חגורות אלה וסיכות־ברונזה אלה, מעידים על קשרה של פניקיה עם הצפון, ולמען הדיוק: עם אזור קאוקז⁵. רבידים ושפופרות כאלה נמצאו שם; מאחדים מתכשיטים אלה שנמצאו שם אף נתגלה לנו שימושם של קפיצים אלה: באחד מהם עוד דבקה צוות שערות. היו אלה איפוא עדיים ששמום בשער; העבירו את השער בעדם וקבעום במקומם על ידי הכנסת קיסם־עץ שצריך היה ללחוץ את השער אל דופן השפופרת. תכשיטים כאלה, שלמים יותר, נמצאו בקברות באזור קאוקז. באזור זה פרחה בתקופה קדומה מאד תרבות דומה לזו של עילם ושומר — התרבות הראשונה שהיתה קיימת באסיה המערבית. המחקרים שנערכו בקאוקז, בדרומה של רוסיה, על גדת הים השחור, הוכיחו כי שם נמצא אחד מערשי התרבות הזאת⁶. וגם את הלווה של גבל אפשר להשוות לתכשיטים שנמצאו באותו אזור. מכל מקום, הטכניקה של תכשיט זה לא היתה שכיחה בתקופה ההיא בסוריה ובמיסופוטמיה. הוכחה בלתי־ישירה למוצאם הצפוני של חפצים קטנים אלה אנו מוצאים בעובדה שבשושן ובעילם נמצאו תכשיטים דומים למדי, אך בני תקופה קדומה יותר, במחסן־יסוד (במקדש שושינק)⁷. והרי יודעים אנו כי עילם היתה נתונה להסתננות מתמדת, ומדי פעם בפעם גם לפלישות מצפון, מאזור קאוקז. ואף אם לא נסיק את המסקנה כי דמיון הטכניקה בשתי הארצות נובע מן המוצא המשותף של שתי התרבויות, עלינו להכיר את האבטיפוס של תכשיטי מקדש שושינק בתכשיטים של אזור קאוקז.

מציאות חפצים כה שונים ומשונים באותו כד אומרת דרשני. דומה כי יש לראות בכאן מחסן שקובץ בבת אחת כדי להעלים חפצים יקרי־ערך מעיני מחפשים, אולם הכניסו לתוכו חפצים השייכים לתקופות שונות. אם שלושת חותמות־הגלילים בסגנון הקפדוקי שייכים בערך לשנת 2000, הרי את החרפו־שיות, הלווה וקנקני־הכסף אפשר לשייך לאמצע הממלכה התיכונה (התחלת המאה ה־1, אך לא קודם לכן). דומה איפוא כי סמוך לשנת 1650 או 1700 מילאו את הכד והניחוהו במסתורו.

המקדש

בדיקת המקדש, שבה התחיל מר מונטא, הושלמה על ידי מר דינאן (Dunand). החפירות הוכיחו שההנחה הראשונה, כי המדובר כאן במקדש מצרי לחוד ובמקדש פניקי לחוד, היתה מוטעית. נתגלה מקדש אחד בלבד, שבו הותאמה תכנית מצרית לתבנית המקדש השמי. בסוף הממלכה העתיקה הוצת המקדש, ובערך בשנת 2000 החלו לקוממו, ואז חידשו את הריצוף. אגב כך ניווקו מנחות־היסוד

שהוּסְתָרוּ בכדים אשר הוטמנו במקדש הקודם; כד אחד נשבר והוחלף באחר. זהו אותו כד שבו מצאו מנחה של הממלכה העתיקה בתוך כד של הממלכה התיכונה. המקדש שנבנה מחדש בעת ההיא עמד על תלו עד התקופה הרומית (בנקודה אחת מצאו רצפה מתאריך זה מחוברת לאלים-עמודים קורינתי שנותרו ממנו כמה שרידים). במשך הדורות תוקן בדק המקדש ויחומלך מתאר באסטילה שלו את התיקונים שהוא ביצע. תיאור קרוב יותר לימינו ניתן לנו על ידי בנימין מטודילה, שהגיע לסוריה בערך בשנת 1165 של מנינו. הוא נתרשם מאד מפסלי-הענק המצופים בזהב שראה במקדש⁸. המקדש שנחשף ע"י הה. מונטא ודינאן הוא ללא ספק זה שמתאר בנימין. והרי תבניתו בקצרה: עולים אל הבנין בשני כבשים, האחד ממזרח והשני ממערב. הבא ממזרח נתקל בזה אחר זה בשלושה חדרים, או חצרות, עם שער מרכזי המאפשר לעבור מחדר לחדר. אחריהם באה עזרה גדולה ומרוצפת. משני עברי השער, גביהם אל הקיר המזרחי, עומדים פסלי הענק, שלשה מעבר מזה, ואחד מעבר מזה (ציור 6). פסלים אלה, ששיני הזמן אכלום, חסר בהם כל חלקם העליון, מן המתנים או מן הכתפים ומעלה. מה שבצבץ מעל לפני האדמה נשבר על ידי האכרים בשעת עבודתם.

ציור 8. — מטבע רומית של גבל.

אך בנימין מטודילה עוד ראה את הפסלים כשהם שלמים. דבר אחד ברור: נוכח האיכות הגרועה של האבן, וודאי כיסו את הפסלים לפנים במרח או ציפורם במתכת. כפי שאומר בנימין. מול אחד הפסלים האלה מצאו רבוע בנוי אבנים, — שריד המזבח. אין ספק שזהו אותו מזבח אשר יחומלך ציפה אותו בברונזה. את מי תיארו פסלי-ענק אלה? לדברי בנימין: גבר אחד ושתי נשים; לדעת מר דיסו, המסתמך על שמות האלים המוזכרים בגליל שנמצא על ידי מר מונטא והמיוחס לתחילת הממלכה העתיקה, היו אלה בעלת גבל, בן-זוגה אל-קרונוס ואשמן-אדוניס בהיותו נער (ייתכן שזה גרם לטעותו של בנימין). פסלי-הענק שעמד מעברו השני של השער היה של פרעה. פסל חמישי נתגלה על ידי מר דינאן. הוא היה מוטל על הארץ ונשתמר יפה. זה פרעה בעל עיטור-ראש פשוט, והוא מתואר בעמידה. הפסל הוא חיקוי של סגנון הממלכה העתיקה. הסגנון קרתני וגלמי במקצת, והוא מעיד על תוצרת מקומית.

במקדש לא חסר גם כיור של מִי־מֶזָה, שהוא מהתקופה הפרסית. הוא דומה מאד לכלי אמאטונטוס הנמצא בלובר, וגם בו ידיעות מדומות המפוסלות מן האבן עצמה.

המקדש גרם לפלוגתא בין חכמים. יש בידיו מטבע מתקופת הקיסר מאקרינוס (סוף המאה הב' של מנינו) המראה את מקדש גבל (ציור 8). זוהי חצר מרובעת מוקפת חומה; מגיעים אליה דרך סטיו שלפניו טור מדרגות. בפנים, על גבי מסד בעל בליטות שכיבו אותן „קרנות המזבח“, עומד בית־האל. סמוך לחצר המרובעת, באחד מצדדיה, נמצאת לשכה בעלת גג־גמלון. ללשכה זו עולים במדרגות.

מר פילא (Pillet), שפירסם את תיאור המקדש של גבל, הכיר בו אותו מקדש המתואר במטבע של מאקרינוס⁹. מר דיסו, המוצא בתבניתו זכר לבית המקדש בירושלים ומדגיש, בצדק, שמקדש זה נשא אופי שמי מובהק, אף הוא מזהה אותו עם המקדש שבמטבע¹⁰. לעומת זאת סבור מר דינאן שאת מקדש מאקרינוס יש לבקש במקום אחר, כיוון שהבנין שהוא חשף אינו זהה עם המקדש שבמטבע¹¹. אף כי מצאו עקבות של אותו מסד שעליו נשען בית־האל, מפתיע הדבר שחרט־המטבע לא ציין כלל את הרבותה שבאותו מקדש: פסלי הענק, שהם כה נדירים במקדשים הפניקיים. מטעם זה ומטעמים אחרים שמביא מר דינאן, יש לייחס משקל רב להתנגדותו לזיהוי.

מקדש שני

בין שאר התגליות החשובות של גבל יש להזכיר מקדש בעל חירות (אובליסקים) קטנות ושתי מנחות־יסוד, שנתגלה בשנת 1932. אחד ממחסני־היסוד היה כד שהכיל מספר חפצים עשויים זהב, כסף וברונזה. ביניהם היו ראשי גרזנים בעלי חוד קמור ושני קופינים, פגיון שניצבו מצופה על־זהב ולהבו עשוי זהב; בנדן, שגם הוא עשוי באותו חומר, נראים חיות ואדם רכוב על פרד¹² [לוח 11].

המקדש, שנבנה באתרו של מקדש עתיק ממנו (משנת 3000 בערך), היה מורכב מחצר קדמית ועזרה ובה מקום־הקודש, מורם במקצת מעל לפני הקרקע. החירות, שמספרן כעשרים, גבהן מ־80 סנטימטר ועד 3.50 מטר. בחצר היו בית־פסילים (נאֹס) ומתקני מיכלים למי רחצה. מקדש זה שייך כנראה לימי השושלת המצרית הי"ג.

לתקופה זו יכולים אנו לייחס את הקברות שנתגלו בכפר ג'ארה, בעיבורה של צידון, שעליהם נשוב ונדבר בפרק על אמנות־הקבורה. לפי שעה נאמר רק זאת, שקברות אלה, שניכרת בהם השפעה מצרית, אך ביחוד השפעה אגאית, נתנו לנו כלי עבודה של ברונזה, קיראמיקה ותחומות־חרפושיית חקסוסיים.

בתקופת־ראשית זו, שבה מתגלית לראשונה האמנות הפניקית, אנו רואים איפוא בצד כל־יבוא גם חיקוי מקומי של חפצים שהובאו מארצות נכר. חיקוי זה חל, לפי סדר החשיבות, על חפצים מצריים; אחר כך, כמעט במדה שווה, על תוצרים מיקניים ואשוריים־בבליים. לא נוכל להכריע אם התכשיטים הנושאים את אופי האמנות האזורית של קאוקז הם כל־יבוא או תוצרי־חיקוי מקומיים.

ראס־שמרה

בתל של ראס־שמרה עלה בידי מר שפר (Schaeffer) להבדיל חמש שכבות נפרדות.

שכבה V

שכבה זו, הסמוכה לקרקע העקר, מצטיינת במציאות כד־אבן ובצדס קיראמיקה גסה למדי, לא משוחה, מקושטת בפסים שנעשו בדיקור־יתדות או בצפרניים, ובמקום ידיות יש בה בליטות־אחיזה הקרויות ledge handle (ידי־מדף); כלי העבודה עשויים צור ועצם; וגם אובסידיאן מצוי בה. שכבה זו, שעדיין לא הוגדרה די צרכה, אפשר יהיה לזהותה ביתר דיקנות בחפירות הנוספות העתידות להערך.

שכבה IV

שכבה זו, שמייחסים אותה, בדרך של השוואה, למחצית הראשונה של האלף הרביעי, מעידה עדות נוספת על תפוצתה של תרבות־קדומים פרימיטיבית אחת, מהים התיכון עד אפגניסטן בצפון ועד לאגן ההינדוס בדרום. תרבות זו, שבראשיתה לא ידעה כנראה את הנחושת ושכלי העבודה שלה גלמיים למדי, היא בעלת קיראמיקה שמבחינים בה שני ענפים: בדרום היא משוחה בצבע אחד, בדגמים שרובם גיאומטריים ומיעוטם מעולם החי, המופיעים על רקע צהוב־ירקרק (זאת היא הקיראמיקה הקרויה על שם אל־עביד); בצפון הקיראמיקה של תרבות זו מקושטת בדגמים גיאומטריים או מוטיבים מעולם החי ויש בה נטיה לקישוטי־דיקור; אף היא חד־צבעית, אך רקעה צהוב או כעין העור (זאת היא הקיראמיקה של תל־חלף). בכמה בתי יוצר שבצפון, כגון בארפשיה הסמוכה לנינוה, קיראמיקה זו היא רבת־צבעים. הענף היותר חשוב הוא בלי ספק זה של הצפון, שבו מופיעות שתי צורות אופיניות החסרות בדרום: הקובעת, והכלי המזכיר בצורתו את נר המסגד. הידית חסרה כמעט לגמרי בשני הענפים; אין היא מופיעה אלא בסוף תקופתם.

מה היחס בין הענף של תל־חלף ובין זה של עביד? מהעובדה שמצאו לפעמים באתר את הקיראמיקה של עביד מעל לזו של תל־חלף, ניסו להסיק שתל־חלף קדמה לעביד. יש לזכור כי הקיראמיקה של עביד, שנתקיימה במיסופוטמיה התחתית כמעט במשך כל שלושת הרבעים הראשונים של האלף הרביעי, יש בה שני שלבים נפרדים: עביד קדום, שבו הקיראמיקה מקושטת בדגם צנוע, בתכלית הפשטות, העשוי בכמה קווים בלבד; ועביד מאוחר, שבו הדגם מסובך וסביך יותר ומבוסס על קו־רשת־שתי וערב. בשלב זה הולכת ומופיעה צורת האגרטל בעל ידי־הנקב שאפשר להשחיל בהן חוט לתלית הכלים, וכן מופיעה הנחושת. במקרה כזה, הכרח הוא לקבוע בדיוק

איזה שלב של עביד הוא שמופיע מעל לתל־חלף, ואין לשכוח שהקיראמיקה אינה אלא אחד מסימני־ההיכר שכולם יחד מאפשרים לזהות תרבות כללית. תל־חלף מייצג בית־יוצר אחד של קיראמיקה; עביד מייצג בית־יוצר אחר; אך שניהם גילויים שונים של אותה קיראמיקה משוחה בצבע, והם מופיעים על פני אזור רחב־ידים. ולעתים, כאשר רואים את שני הסוגים מעל לקרקע העקר של שני אתרים שונים, הם בני זמן אחד ואין ביניהם מוקדם ומאוחר.

מה היה בגורלה של תרבות עביד? (היא קרויה כך על שם האתר הסמוך לאור שבו מצאו בפעם הראשונה את כל תכונותיה המיוחדות בשלמותן). משכה משתנה לפי המקום. בארץ (היא וארקה של ימינו) מתחלפת תרבות עביד בתרבות היודעת את השימוש בנחושת, ממציאה את הצורות הארדיכליות, את הכתב, את החותם כסימן־היכר אישי ואת חותם־הגליל. בו בזמן היא נוטשת את הקיראמיקה המשוחה בצבע, ואת מקומה יורשת קיראמיקה וורדרדה או בעלת חיפוי אדום, העטורה לעתים בחריצים וידידותיה גבוהות; האגרטל בעל ידי־הנקב נעשה צורה מקובלת. את הקיראמיקה הזאת של ארץ יורשת אחר כך זו של ג'מדת־נסר (מקום בקרבת קיש); צורות התקופה הקודמת מוסיפות להתקיים, אך לעתים הן מודגשות במעגלי־צבע ובו בזמן מופיעים כלים רבי־צבעים, ביחוד כדים כבדים.

שתי התקופות הללו, של ארץ ושל ג'מדת־נסר, שהן קצרות למדי, מביאות אותנו לראשית ההיסטוריה, היינו בערך שנת 3000. אך לא בכל מקום הן מצויות; לעתים מוצאים באתר אחד את שלש התרבויות בנו אחר זו; לעתים מוצאים מעל לשכבת עביד רק את ארץ, או רק את ג'מדת־נסר, או אף לא אחת משתיהן; במקרה זה מתמשכת שכבת עביד עד לאלף השלישי.

כזה המצב בראס־שמה, שבה שכבה IV, שייחסה בערך למחצית הראשונה של האלף הרביעי, נתנה קיראמיקה של תל־חלף וקיראמיקה של עביד.

שכבה III

בשכבה זו, המקיפה את המחצית השניה של האלף הרביעי ואת כל האלף השלישי, מבדילים שני מפלסים. העמוק שבהם מכיל קיראמיקה הדומה לעביד המאוחר, עם ידי־ת־נקב (ולקיראמיקה של החלק הגבוה ביותר של תל ארפשיה ליד נינוה, שבה קיימת אותה תכיפת־שכבות). החלק הגבוה יותר של שכבה זו נתן קיראמיקה שמצויים בה הקערית הבריקה האדומה־ושחורה, והכד בעל קרקעית שטוחה ובעל קישוט סרוק. זאת היא הקיראמיקה הכנענית, שצורותיה המשוכללות מרובות ביחוד בשכבה II. הופעתה לפני שנת 2500 מבשרת את בואו של יסוד חדש: הפניקים.

שכבה II

ראשיתה בשנת 2100 ואחריתה במאה ה־10, והיא מקבילה לממלכה התיכונה ואף כי ההשפעה המצרית אינה רבה בראש־שמה כמו בגבל, היא בכל זאת בעלת חשיבות גדולה בתקופה זו. (מר שפר תיאר בפרוטרוט את מאורעות התקופות האלה בספרו: *Aperçu de l'histoire d'Ugarit*).

למען האמת, גם הפניקים מטביעים את חותמם על תרבות זו, ביחוד בבניית מקדשיהם.

עד כה נתגלו שלשה מקדשים. השלישי עדיין אינו ידוע כל צרכו; שני האחרים, שתבניתם דומה לחלוטין, נבנו בתקופת שכבה II אך חודשו וקוממו בשכבה I. הם מורכבים מחצר בה עומד מזבח שממדיו 2.20 מטר על 2 מטר, ולפניו שתי מדרגות; בירכתי החצר נמצאים עזרה קטנה ונאוס שבצדם האחד כעין דוכן להניח עליו את המנחות או להציב עליו את פסל האל. החומות עשויות קירותיים, הפנימי פחות משוכלל מן החיצוני, והחלל שביניהם ממולא. אחד המקדשים האלה היה של בעל, כפי שמעידה כתובת־ההקדשה באסטילה מצרית (מראשית המאה ה־18) שנמצאה בו¹³. במרחק 52 מטר דרומה־מזרחה מן הראשון התנוסס המקדש השני. הוא מכוון כמו הראשון, כמעט דרום־צפון, והוא היה מוקדש — כפי שמלמדות שתי אסטילות בכתב יתדי אלפביתי, שאף הן שייכות לשכבה I — לאל דגון, אבי־בעל¹⁴; מכאן הדמיון בין שני המקדשים. אנו עוד נשוב ונדבר באל זה. לגבי תקופה זו העלו החפירות קיראמיקה בת זמנה של השושלת ה־17: צרצורים עטורים בדיקור או בכמה קווים, ולהם צואר המסתיים בצורת דגלון, בעל לוע צר.

אך ההשפעות הזרות אינן מתבוסשות להופיע, וברגע שהחתים של אסיה הקטנה (שבט הודו־אירופי ההולך בראש הפרוטו־חתים האסיאניים)¹⁵ מגיחים מחצי־האי כדי לכבוש את בבל כיבוש חולף, מתחילים להופיע במפלסים הנמוכים של שכבה II קברות שבין חפצי־הלוואי שלהם מצויים ענקי־צואר וסיכות נקובות בשלישן העליון, כמו אלה שנמצאו בחפירות גבל. אלה הם גילוייה של חרושת המצויה במזרח, בקאוקז ועל הרמה הפרסית, ויש לה מרכז־תפוצה בבלקן ובגדות הדנובה התיכונה.

ואז מופיעה ההשפעה המצרית. אין בכך משום הפתעה, אף כי בראש־שמה היא מאוחרת יותר מאשר בגבל. טבעי הוא שמלכי מצרים חתרו בלי הרף צפונה, כל עוד לא נתקלו בהתנגדות. אנו מכירים מנחות של סנוסרת הראשון ושל נסיכה שנישאה לסנוסרת השני (תחילת המאה ה־18), שברי ספינקס על שם אמנמחאט השלישי (סוף המאה ה־18) ואסטילה של מושל העיר מטעם פרעה, שלפי השערתו של מר שפר היה שגרירו של מלך מצרים אצל מלך אוגריט.

שכבה I

עתה אנו מגיעים לברונזה המאוחרת (1550 — 1100). בעונת החפירות התשיעית שלו הבחין מר שפר בשכבה זו בשני מפלסים, וביניהם עקבות שריפה גדולה, שאחריה נעשו תיקונים יסודיים. לפי הממצאים, יש לקבוע שריפה זו בימיו של אמנחותפ הרביעי (המאה הי"ד לפני מנין הגוצרים). בעת ההיא ניכרת השפעת נכר שניה העתידה ללכת ולגדול — זו של האזור האֶגֶאִי. זה הרגע שבו משגשג המסחר עם כרתים. הוא מביא לאוגרית את תוצרי האי (גילוי קיראמיקה-שליכוב בסגנון קאמאריס, וגביעים מקושטי מסכות, שהם חיקוי מקומי, ראה ציור 45). ההשפעה השלישית, שדחקה, ולו באורח ארעי, את שתי ההשפעות הקודמות, היתה זו של החורים. היא הובאה אל הארץ בשעת נדידת העמים הגדולה שהביאה את הכּשִׁים לבבל, הניחה את יסוד לקיסרות של מִיתָנִי והורידה את החקסוס למצרים. הופעת החורים באוגרית אינה קקיונית. הם מקיפים את העיר חל של אדמה; הם כותבים בלשונם; הם מחקים את הקיראמיקה של האגאים, מנהיגים את מנהג הקבורה שלפיו קוברים את המתים על נשקם. השפעתם עוד תורגש באזור במשך כמה מאות שנים, אפילו לאחר שהחורים שוב לא יהיו כח פוליטי והחקסוס יגורשו ממצרים ומלכי מצרים שוב יהיו אדוניה של סוריה (אמצע המאה ה"ז).

המציאות

בשכבה I, העליונה, נאספו השרידים המענינים ביותר ונתגלו המנהגים המשוונים ביותר. כבר הזכרנו לעיל את האסטילה המצרית ואת האסטילות בכתב היתדי האלפביתי שנתגלו במקדשים של בעל ושל דגון; נוסיף על אלה את האסטילות הבאות:

אסטילה ובה שתי דמויות

נתגלתה בעונת החפירות השביעית¹⁶. היא נמצאה בפנה של קיר בנין. היא מתארת שתי דמויות עומדות משני עברי שולחן הנשען על עמוד קטן אשר מסתתים בשלש רגלים. שתי הדמויות הללו, האחת גלית-ראש והשניה ראשה עטור נזר, מושיטות יד אשה לרעותה מעל לשולחן, שעליו נראים שני חפצים מרובעים שטיבם אי אפשר להבחין. מר שפר משער שזהו טקס חתימת חוזה. יש לציין כי מעל לשתי הדמויות תלוי פרח לוטוס. כמו הפרח שרואים בידו של אחרים המת בארוננו. את האסטילה הזאת אפשר לייחס למאה הי"ד.

אסטילה של הגשת המנחה לאל (עונה שמינית)

גוש של אבן-נחש (serpentine), גבהו 47 סנטימטר, מוצאו מסדנתו של

פסל; הוא טעון עוד מירוק הרקעים¹⁷. האל יושב על כורסה דוגמת הכורסות המופיעות בתמשיח־הקיר של השושלות המצריות הי"ח והי"ט, רגליו על הדום, והוא עוטה אדרת ארוכה עם אבנט. הוא בעל זקן, שערו עשוי בקווצה ארוכה, וראשו עטור בזר תלתני בעל קרנים. עיטור־ראש זה מזכיר גם את מיסופוטמיה וגם את מצרים; הוא מופיע בחותמות־הגלילים של סוריה העילית. ביד אחת עושה האל תנועה כמסביר־פנים; בשניה הוא מושיט חפץ בלתי־ברור למקדיש העומד לפניו. איש זה לבוש בשמלה ארוכה ועטרת־ראשו עשויה נוסח מצרים, נחושתן על החלק הקדמי שלה. שערו יורד על כתפיו. הוא מחזיק בידו השמאלית כלי שצורת צרצור לו; בימנית הוא מרים מול פניו מטה ובקצהו העליון כעין צלב כפוף במקצת. המוטיב שבקצה המטה הוא אולי ראש חיה (?). באסטילה זו, שאין יסוד להקדימה מן המאה הי"ג, יש לראות אולי את מלך אוגרית בעמדו לפני האל.

בעל עם החזיו

בעונה הרביעית נמצאה אסטילה של אבן־גיר, מעוגלת מלמעלה, שגבהה 1.42 מטר (לוח III). אסטילה זו, השמורה במוזיאון הלובר, מראה בעל מזוקן, לבוש אזור־מתנים. שערו יורד על כתפיו במחלפות ארוכות. קסדה לראשו (הקסדה מסתיימת בחוד גבוה ומעבריה שתי קרנים הכפופות לפניו, לפי מוסכמות האמנים בעת ההיא). ביד אחת הוא מניף אלה, ובשניה הוא מחזיק חזיו בצורת חנית שעצה מסתיים בענפים מפותלים (דוגמת הברק). באבנטו תקוע פגיון בתוך נדן שקצהו עקום, כמו אותה דמות של בועזכוי הקרויה "מלך" ואינה אלא האל הגדול של עיר זו. ברקע האסטילה עומדת דמות זעירה על אדן. היא נשענת אל רגל האל ולבושה ארוך. היא עומדת במצב של תפילה ומייצגת את המקדיש, אולי את מלך אוגרית. למרגלות האל עוברים קוים גליים המסמלים ללא ספק את ההר. הנה הדמות הקלאסית של האל הגדול, אל הפסגות, הסערה והגשם המיטיב — דמות המצויה מאד בגליפה הסורית־חתית. אפשר לייחס אסטילה זו לסוף המאה הי"ג או תחילת המאה הי"ב לפני מנינו.

האל הקרוי "בעל הנוצה"

גם הוא בלובר (העונה השניה). אסטילה זו מראה אל בעל לבוש דומה לקודם, נעול נעלים שחודיהן מורמים במקצת¹⁸. פגיון ישר תחוב באבנטו; בימינו הוא מחזיק שרביט מצרי בעל אונקל (זו הצורה שהאשורים עתידים לתת ל"הארפי", כפי שמעיד פסלו של אשורנצרפל במוזיאון הבריטי); בשמאלו — רומח, חודו זקוף. האל, שצוארו כנראה מקושת רביד או ענק, אין לו חתימת זקן (או שזקנו קצר מאד); מגובה מצחו יוצא עלה גדול המתפצל לבני־עלים רבים; מלפני עלה זה מבצבצת קרן, כפופה בקצה, הדומה לאונקל הכתר המצרי

הנמוך. אסטילה זו זמנה תחילת המאה ה"ב, זמן מה לפני חורבן אוגרית. מה תכנה וכיצד להסביר את עיטור הראש, לפי מוסכמות האמנות האוריינטאלית? העלה הגדול — כי לדעתי אין זו נוצה, כאשר סברו (כשם שאין נוצות בעיטור־ראשה של „הדמות בעלת הנוצות" במוזיאון הלובר) — צריך כנראה להראות מִפְּנים, כאילו הוא מכסה את המצה, והקרן מייצגת אולי זוג קרנים במראה־מצד, הצומחות מן הצדעים, אלא שהעתיקו אותם כדי רבע המעגל, כמקובל במונומנטים רבים. אם כן, הרי זה אותו עיטור־ראש שאנו מוצאים בתקופה הרבה יותר קדומה, באסטילת־העיסים: זוג קרנים ועלים בתווך. אם נוסיף על כך שהאל הוא חסר זקן ובגדיו כמעט דומים לאלה של הבעל עם החזיו, נוכל אולי לראות בו את האל־הבן אלאין, כשם שבִּיאֶסִילִי קָאִיָּא רואים את האל הגדול והאל־הבן באותו לבוש, אלא שהאחד בעל זקן והשני אין לו תתימת זקן. האל־הבן הוא, באוגרית כבשאר המקומות באסיה המערבית, אל הפוריות כמו אביו, אף כי מייחדים לו את השליטה על התהומות.

חרושת המתכת השאירה שרידים רבים באוגרית. מצאו כלי זין מכל הסוגים המייצגים את הטיפוסים השונים שהיו מקובלים במשך הזמנים; ביניהם (בעונה הראשונה) מחסן שנמצא תחת דרגה של טור מדרגות, ובו כשילים בעלי קופנים הנושאים כתובת בכתב יתדי אלפביתי וחצובת־ברונזה מקושטת בנטיפות בצורת רימונים, השמורה בלובר¹⁹.

בני המאה ה"ד, כנראה בני מחציתה הראשונה, הם שני כלי־זהב שנמצאו במחבוא בעונת החפירות החמישית. האחד הוא מזרק (מוזיאון של חלב) בצורת חלק של כדור, קטרו 17 סנטימטר, בעל קישוטים רבים וגדושים, כפי שרואים בדרך כלל בקערות־המנחה הפניקיות²⁰. רואים בו הרכב־תמונות של ציד־אריות, ואריות המתקיפים יעלים ופרים. גם עץ בעל תימורות ולולין אגאי שנעשה ביד בלתי־טוחה מופיעים בו.

הכלי השני, קערת־מנחה בעלת קוטר של 17 סנטימטר, נמצא במוזיאון הלובר; צורתה כתוף באסקי, צורה המצויה מאד בכלי הזהב של השושלת ה"ח. במרכז הקערה מופיעים ארבעה יעלים במעגל; במדור החיצוני עומד ציד בעל זקן סורי זקוף ברכבו, שצורתו וגלגלו בעל ארבעת החשורים קרובים לכלי־הרכב של יושבי החוף ושל קיפרוס; הסוסים דוהרים ברגלים פשוטות בנוסח האשורי, אך זנבם מורם בצורת S כמו בדהר־הבכפית־ברכים המקובלת בציורים המצריים. הציד שולח את חצו בפר פראי הנמלט עם פרתו ועגלו. פר אחר מופיע מאחורי הרכב ונוגח את הגלגל. הוא נרדף על ידי כלב שרצועתו הותרה. ההשפעה המצרית, הבולטת כל כך במזרק, אינה ניכרת כאן באותה מדה; כאן ההשראה היא אסיאתית ואגאית, ובהשוואה למזרק העבודה צנועה; היא מלאכת מחשבת נאה המעידה כי במקום שהאמנים שווי־מעלה בבקאותם, יש והם נבדלים איש מרעהו בהרכב (קומפוזיציה).

רשף של ברונוזה, גבהו בערך 20 סנטימטר, נמצא בעונת החפירות הראשונה. הוא נושא שריון, מצחת־רגלים ומגיני־זרוע של כסף; פניו חסרי־הזקן ומגבעתו המצרית הגבוהה מצופים עלה זהב. הוא מהלך; זרועו המורמת נשאה לפניו כלי זין, אך הוא נעלם. פסלון יפה זה, בעל תנועה נאה וגמישה מאד, נמצא בלובר.

בעל (העונה השביעית), גבהו 19 סנטימטר וזמנו בלי ספק המאה ה־יד, עשוי בסגנון אחר לגמרי, גוף יותר, וראשו קצת יותר גס²¹. הוא עשוי ברונוזה, לבוש אזור־מתנים; חריץ העובר מאחורי רגליו ועל גופו מעיד שהיה לפניו מצופה עלה זהב או כסף, ושולי הציפוי היו תקועים בתוך חריץ זה. לראש האל קסדה בעלת צרור נוצות, עשויה אבן־הסבון (stéatite) אפורה־ירוקה; קרניים עשויות כסף־פז מזדקרות מעבריה. הזרוע השמאלית, הצמודה לגוף, קבועה במקומה ביתד של כסף. כפי שמעיר מר שפר (Schaeffeh), השתמשו לא בפחות מחמשה חמרים שונים כדי לייצר את הפסלון הזה. נוכח מראהו הצעיר של האל יש מקום לפקפק אם אמנם בעל הוא.

מאזנים ומשקלות

בעונת החפירות השמינית, בשעת בדיקת הבתים, נתגלו ידיעות חשובות על שיטת המשקלות שהיתה מקובלת באוגרית: כפות מאזנים קטנות של ברונוזה ומשקלות בצורת פרים רובצים. משקל אחר, בצורת ראש של אדם, מוצע בריאליזם של²². בדיקת אבני המשקל מוכיחה כי תושבי אוגרית נטשו את שיטת־הששים השומרית והמירוה ב"מנה" של 469 עד 470 גרם, ממוצע בין המנה הבבלי של 505 או 491 גרם ובין המנה של מצרים, של 437 גרם. המנה הזה היה מקובל גם בארץ ישראל (חמישים שקל המנה, ו־3000 שקל הככר).

פסילי כסף

נציין גם את התגלית (בעונת החפירות הרביעית) של שני פסלוני־כסף המתארים אל ואלה. גבהו של האל 28 סנטימטר, וגובה האלה קטן מזה כדי מחצית. שניהם לבושים אזור־מתנים קטן, עשוי עלה של זהב; ורביד־זהב על צוארם (ציור 28). יתד־חיבור עבה תחת רגליהם. אלה הם פסילים שטוחים, בלי כוונה פלאסטית. כאן מתקיימת הצורה העתיקה של האליל בצד פסלוני־הברונזה העדינים שתיארנו, אולם בגלמיותם שומרים פסילים אלה על טיפוס אתני שלא נשתמר בפסלונים העדינים. מצח נסוג, גולגולת קצרה המתבלטת עוד יותר בגלל העובדה שהפסל שטוח, אף בצורת מקור של ציפור; זהו האסיאני של שומר, של ארץ החור, שבאותה תקופה בערך הוא מופיע עדיין בפסלי תל חלף. אך אין הפרופיל החורי בולט כאן באותה מדה; בפסילים שלנו אין מקמורת־הגבות בולטת כל כך. הגבות מודגשות בשני כרכובים בולטים, והן חלולות לשם שיבוץ.

פסלי האלה

ובסוף עלינו לציין את גילויין (בעונת החפירות השלישית) של לוחיות-זהב, מעשה מקשה, המראות את הטיפוס הקרוי „האלה הערומה”²³. באחת הלוחיות היא מופיעה כשהיא עומדת על גבי אריה שבכתפו חרות כעין שושן דמוי-כוכב עשוי בפקעת של שערות; זהו כוכבה של אשתר, שהאריה הוא סמלה מבין החיות. כוכב זה מוצאים לעתים קרובות בתיאורים של אריות.²⁴

נציין עוד (עונת החפירות השביעית) „הארפי” של ברונזה מטיפוס סורי, בעל להב מוארך, הקרוב לזה שנמצא בגזר. לפי השכבה בה נמצא, יש לייחס כלי זין זה, שארכו 58 סנטימטר, למאה ה”ד.

הגלילים (עונה שלישית ועונה ששית), שמר שפר מכין עתה את פרסומם, היו מרובים מאד בכל החפירות. מציאותם בשכבה מוגדרת היטב מאפשרת לקבוע את תאריכיהם ביתר וודאות משאפשר היה לעשות עד הנה. הווש לב לעובדה כי הגליפה במפלס היותר-גבוה של שכבה I היא בדרך כלל פחות עדינה ופחות מטופחת מזו של המפלס היותר-עמוק באותה שכבה. בגלילים מורגשת השפעת מצרים, קיפרוס ומיסופוטמיה. בשכבה II מצויות הרבה חותמות-חרפושית חקוסיות²⁵.

השנהב מיוצג בצורת מכסה של קופסה שנמצא בקבר של מינת-אל-ביצ’ה בעונת החפירות הראשונה וכבר נתפרסם מאד. במכסה מופיעה האלה הממונה על החיות (לוח V). היא יושבת על מזבח שכתבניתו רואים בשער הלביות של מיקנה, ולבושה היחיד חצאית רחבה לפי האופנה של כרתים; שערה מתולתל ומהודק בסרט, אך קווצה ארוכה יורדת ממנו. בכל אחת מידיה היא מרימה צרור שבלים, ושני יעלים העומדים על רגליהם האחוריות מנסים להגיע לשבלים. רגל קדמית אחת של כל יעל נשענת על מסעד מלא נקבים קטנים. בנקבים כאלה נוהגים היו באסיה המערבית לציין אדמה הררית. זאת היא מלאכת-שנהב שסגנונה מיקני-טהור, ותאריכה סוף המאה ה”ד או המאה ה”ג. רבים מפרטיה האופייניים, כגון עיטור-ראשה של האלה הנראית בתמשיח-הקיר של טירנוס, מצויים מחוץ לפניקיה.

מהאלף הראשון ועד סוף התקופה היוונית-רומית

ארכיטקטורה דתית וחילונית

בחברות הפרימיטיביות עומדת האמנות בראש וראשונה בשרות הדת; רק בתקופות יותר מאוחרות היא מתחילה לשמש צרכים חילוניים ולהיות תכלית בפני עצמה. אולם גם אז היא משתמשת לעתים קרובות במוטיבים קישוטיים בעלי משמעות דתית.

אנו נעיין איפוא בראש וראשונה בארכיטקטורה הדתית ואגב אורחא

בארכיטקטורה החילונית, בגילויי הגילוף והפיסול המשמשים לעיטורה, ואחר כך באמנות החרשתית.

הארכיטקטורה הדתית מיוצגת בעיקר במקדשים. המקדש מורכב מחצר גדולה או עזרה שבה נמצא צלם האל, בין לבדו ובין בתוך קפלה. בדרך כלל עומד מזבח לפני צלם האל. אנו נסקור את החלקים השונים של מקדשים אלה. לרוע המזל לא נותרו בפניקיה אלא שרידים דלים של מקדשים מתקופה קדומה. שרידי המקדש בעמרית נשתמרו היטב באופן יחסי והם רבי-חשיבות מבחינה זו, שהם מאשרים את דיוק התבניות שנשתמרו בכמה מטבעות של ערים פניקיות מהתקופה האימפריאלית.

מקדש עמרית

המעבד (מקדש) של עמרית, כפי שהוא קרוי בפי תושבי המקום, מורכב בעיקרו עזרה השוכנת בצדה של גבעה. חצר גדולה חצובה בתוך הסלע; רחבה 25 מטר וארכה 48 מטר. הקרקע יושרה והסלע הוא המהווה את הקירות. בכמה מקומות הם מתרוממים עד לגובה של חמשה מטר. הצד הצפוני של החצר נשקף על העמק של נהר-עמרית. סביב החצר היו נקבים חצובים בתוך הסלע. אלה היו ללא ספק גומחות ששימשו להציב בהן אסטילות או צלמי האלים. גבוה יותר, בתוך הקירות, נחצבו חורים קטנים יותר ומרובעים. יש סימנים המעידים על כך כי סביב העזרה כולה היה יציע שנשען כנראה על עמודי עץ. גג היציע נתמך בקורות, שכפי הנראה נאחזו בקצותיהן באותם חללים שבתוך הקירות. במרכז העזרה השאירו גוש סלעי בגובה 3 מטר בערך, שחצבוהו באופן שיוכל לשמש בסיס להציב עליו קפלה קטנה או בית פסילים (נאוס).

כאשר חשפו אותו נאוס, נדמה היה כי במסדו ניכרים סימני כרסום כגון אלה הנגרמים באבן שהיתה זמן רב בתוך המים. שיערו אפוא שהחצר היתה מוצפת מים כדי להכביד על הגישה לנאוס שבתווך. ואמנם, במרחק לא רב משם, בעין-אל-חאיאט, מצאו בתוך בריכתו של מעין שני בתי-פסילים קטנים, זה מול זה. אך לגבי העזרה של עמרית אין זו אלא השערה בלבד.

מה תאריכו של מקדש זה, הבנוי לפי התבנית האופינית של המקדשים השמיים: עזרה שהכניסה אליה אסורה (חָרָם) וקפלה קטנה במרכזה? קשה למדי לקבוע את התאריך. בית הפסילים של המעבד יש לו בפסגתו עיטור כעין נקרה עגולה שתבניתה מצרית, וגם צורתו מצרית. האפשר להסיק מכאן כי המקדש נבנה בתקופה שבה ההשפעה המצרית היתה גדולה בארץ, דהיינו במחצית השניה של האלף השני? אין זה בטוח כל עיקר. סרגון מלך אשור הקים בח'ורסאבאד, במאה הח' לפני מניננו, מצבה שלא נותר ממנה אלא הבסיס המקושט במלאכת-כיור דומה; מאידך נתקיים הטיפוס של בית הפסילים במשך כל האלף הראשון; ייתכן מאד כי המעבד של עמרית זמנו המאה הח' או הז' לפני מנין הנוצרים.

מכל מקום, הוא קובע אחד העקרונות של הארכיטקטורה הפניקית: חיבת הבניה עצומת־הממדים וההרגל לחצוב בסלע בכל מקום בו אפשרי הדבר. באי ארנך, למשל, שבו חסר מקום לבניה, היו הבנינים מתרוממים לגובה של כמה קומות, אך את היסוד היו חוצבים בסלע. בצידון, באי הגדול השוכן מול העיר, רואים עדיין את תכנית המבנים הפרימיטיביים שהיו בנויים על הסלע. הקירות היו עשויים גושי אבן ענקיים, שהיו קובעים אותם בצורה מוצקה בתוך יסוד איתן זה.

מקדש אשמן, בצידון

בצידון חשף מאקרידי (Macridy) ביי בשנת 1901 ובשנים שלאחריה את שרידיו של מקדש גדול שהיה קודש לאל אשמן. מקדש זה היה בנוי בצלע הגבעה החולשת על עמקו של נהר־אוואלי, שהיה לפניו נהר אֶסקֶלְפִּיוס, מרחק כשעה מצפון לעיר. מהמעט שנותר, קשה לשחזר את כל פרטי התכנית המקורית, אולם אפשר לקבל מושג כללי. מאקרידי ביי חשף את החלק התחתון של עִזְרָה, ארכה 59 מטר ורחבה 45 מטר בערך, שיסודותיה בנויים לפי שיפוע הגבעה. על הפסגה נשאר כעין מִישֵׁר ואחריו ערימה של אדמה ואבנים. למרגלות מורד זה נמצא קִרְה־מסגר של העזרה; במקום זה נותרו שרידי חומה עבה בנויה גושי אבן גדולים שהותאמו היטב. עובי החומה הוא כחמשה נדבכי־אבנים זה ליד זה. מבנה השטח מוכיח כי חומה זו נועדה לתמוך באדמה לבל תתמוטט. גם על המִישֵׁר שלמעלה, החצוב בתוך הגבעה, רואים עדיין חומה גדולה תומכת באדמה הנישאת מעל לקו העזרה.

החומה שימשה, אם אפשר לומר כך, „כרקע“ לככר, כי פני החומה ישרים ואבניה מסותתות במישקים ובזיזים. שתי השערות מתקבלות על הדעת: היתה המקדש בנוי מדרגות־מדרגות בצלע הגבעה עד למטה, ובית הפסילים נמצא במישר העליון? או שמא החומה העבה שלמטה התרוממה לפניו עד למפלס המישר העליון? והאם האדמה שהוחזקה במקומה על ידי חומה זו היוותה למעלה כעין ככר גדולה שהיתה תלויה מעל לעמק כעין סוללה מרובעת? ההשערה של מקדש בנוי מדרגות־מדרגות נראית בעיני, למרות שבמקרה זה היה שטח המדרגות קטן מאד; האבנים התקועות עדיין במקומות שונים, פניהן אינם ישרים; נראה שעליהן נשענו אבנים אחרות כדי להוות משטחים מאוזנים. אפשר לשער איפוא כי מקדש אשמן היה בנוי מדרגות־מדרגות, זו על גבי זו, שירדו בהדרגה עד לעמק. בעונת החפירות השניה שלי (1920) ביצעתי כמה חפירות־נסיון למרגלות החומה הנמוכה יותר. הן העלו את קיומם של מבנים אחרים שנמשכו מרחק ניכר לעבר הנהר וירדו עד למפלסו. אנו יודעים את תאריך המבנה הזה: כתובות הטבועות בפנים החומה התחתונה מגלות את שם הכונה: בדעשתרת, מלך צידון, שחי בלי ספק בסוף המאה ה' (לוח 11).

מה שמייחד את הכתובות האלה הוא, שלא נראו לעין; הן היו חרותות

מלכתחילה באותו צד של האבנים שעמדו להסתירו בתוך המבנה; רק האל יכול לקרא. מנהג זה היה קיים גם באשור, שבה נשאו לעתים התבליטים השטוחים כתובת שהיתה חרותה באותו צד שהיה מופנה אל החומה. הנה הכתובות של מקדש אשמן: „המלך בדעשתרת ובן צדק יתנמלך מלך [צידונים] בן בנו (של) המלך אשמנעזר מלך צידונים בנו [את] הבית הזה לאל לאשמן שר קודש“. שר קודש הוא תואר של האל אשמן. לא נותרו מקדשים עתיקים אחרים של פניקיה. אף אין יודעים את מקומו המדויק של מקדש מלקרת המפורסם בצור. אולם התבנית הקדומה לא נשתכחה, כפי שאנו למדים מן העזרה של באיטוסיסי, (כיום חוסן־סולימן בלבנון), בדרך מטריפולי לחמה. מקדש זה, שהוא עתיק מאד, נבנה מחדש בתקופה מאוחרת, אך שמרו על התבנית המקורית. גדר־אבנים, ארכה 144 מטר, רחבה 90 מטר וצורתה כטראפציה, בנויה אבנים גדולות שארכן 6 עד 9 מטר, גבהן 2 עד 3 מטר, ועבין בערך מטר, מסמנת חצר גדולה שבמרכזה מתרומם מקדש קטן, חיקוי של בנין־עמודים בסגנון איוני. לפני שורת העמודים נמצא מזבח. מגיעים אל המקדש דרך ארבע דלתות הנפתחות באמצע מחיצות העזרה. משקופי הדלתות הם מונוליתים ענקיים. ספונן מקושט בתבליט שטוח המראה נשר בין שני מלאכים, ובצפרניו מטה־מרקוליס (caducée).

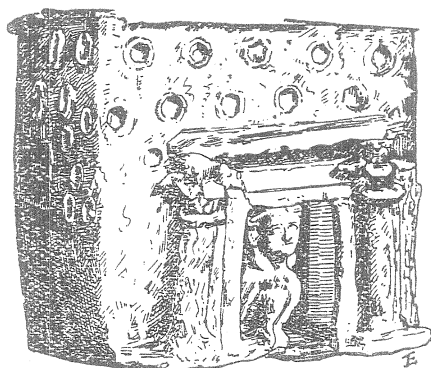
באפקה היה המקדש בנוי על ככר, מלאכותית בחלקה, הנשקפת על נהר־איברהים. המסורת מייחסת את חורבן המקדש הזה לקונסטנטינוס, אך ד"ר ג'. רובינא (J. Rouvier) חולק על כך²⁶. הוא אומר שהמקדש, שנבנה בחפזה בימי יוליוס הכופר (355 — 363) ובלי ספק עוד היה בשימוש במאה ה־ה', בימי תיאודוסוס הצעיר, כפי שמעידה פסקה מדברי זוסימוס²⁷, נחרב ברעידת אדמה במאה ה'ו'. רואים עדיין את שרידיה של בריכה קדושה לרגלי החומה הצפונית־מזרחית של הככר. אפילו היום מכבדים התושבים את המקום הזה; הם באים לבקש מרפא מהמים הזורמים לרגלי החומה ומקיימים בין החורבות פולחן סתום למדי, המתבטא בהגשת מנחות בצורת חפצים שתולים באילן סמוך, בהעלאת מנורות או בשריפת בושם.

מוצאים אותה תבנית של מקדש גם מחוץ לפניקיה. אנו יודעים מפי לוקיאנוס כי תבנית דומה היתה למקדש של הייראפוליס (כיום ממבידג'). וכונתה היתה גם תבנית המקדש של יופיטר הדמשקאי, שהפך בימי תיאודוסוס לבסייליקי נוצרי ואחר כך למסגד הגדול. המקדש של דמשק, שהיה בתחילה קודש להדד, האל הגדול בורא העולם, היה מורכב בתקופה הסורית־רומית מהיכל קטן ולפניו מזבח, שעמד בתוך חצר גדולה מוקפת טורי עמודים. חצר עמודים זו נמצאה היא עצמה באמצע חצר יותר גדולה בעלת סטיו פנימי. בירכתי החצר הגדולה נבנה השוק העתיק. מה שקרוי כיום בדמשק „שער הנצחון“ הוא השער שבעדו היו נכנסים לחצר הראשונה. כל השטח

בנוי עכשיו, ולא נותרו אלא החצר הפנימית, בלי ההיכל ובלי מזבחיו של יופיטר; היא משמשת כיום כחצר למסגד הגדול.

במטבעות רומיות מתקופת הקיסרות נשתמרה בידינו תבניתם של כמה מקדשים גדולים של פניקיה או של קיפרוס.

אחת המטבעות, מוצאה מגבל ותקופתה ימי הקיסר מאקרינוס (217 למנין הנוצרים), מראה, כפי שכבר אמרנו, את מקדש העיר. הוא מורכב בעיקר עזרה שבמרכזה מתנוסס בית־אל על אדן (האב ס. רונזוואל [S. Ronzevalle] רואה בו את קברו של אדוניס²⁸); הכניסה היא בצורת סטיו של עמודים, שמגיעים אליו באמצעות מדרגות. בצד המקדש צמוד מבנה מקומר נוסף, אך זאת אינה אלא תוספת לתבנית המקורית (ציור 8). מטבע של גבל מתקופת הליאוגבלוס מראה סטיו קצת שגרתי, שהוא כנראה הסטיו של המקדש. המחבר של De Deā Syriā אמר על מקדש גבל שהיה בעל סגנון עתיק מאד, כמעט עתיק כמו מקדשי מצרים. מטבע של קיפרוס מראה את מקדש פפוס בתקופה הרומית. אנו רואים בה חצר כחצי גורן עגולה, ומאחוריה את „הטלת“ המקדש, שלפני חזיתו ניצבים שני עמודים גבוהים, שכל אחד מסתיים בשתי פטוטרות ועליהן כדור. זהו מנהג מקובל אצל הפניקים ואצל השמיים

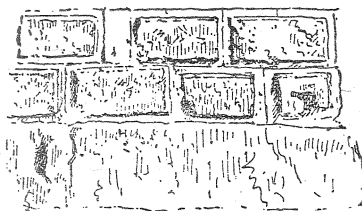
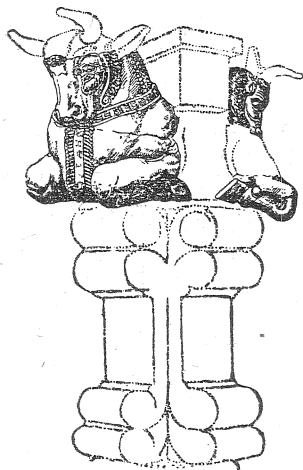
ציור 9. — מקדש קיפרי עשוי חרס.

בכלל: אנו יודעים מפי לוקיאנוס ששני עמודים כאלה עמדו גם לפני המקדש של הייראפוליס, וכפי הנראה גם שני העמודים שלפני בית המקדש בירושלים קרובים לאלה. דומה כי מנהג זה היה קיים בארץ הכשדים מהתקופה הקדומה ביותר: עמודים מצופים אבנים צבעוניות עמדו משני עברי השער של מקדש עבד, מימי השושלת הראשונה של אור. לוחות־נדר של חרס מראים אף הם את התבנית הזאת. במוזיאון הלובר שמורים מקדשים קטנים עשויים חרס, שנמצאו בקיפרוס, והם עגולים או מרובעים (ציור 9). לפני השער ניצבים שני עמודים, שאינם משמשים כנראה אלא לנוי. מקדשי חרס אלה נקובים בחלק העליון של קירותיהם בחורים רבים, המזכירים

שובך. ואמנם היו היונים קדושות לעשתרת; הן פקדו לאלפיהן את מקדשי האלה, והמטבע של פפוס שתיארנו לעיל מראה יונים יושבות על העמודים, או אוכלות את התופינים הקדושים של המנחות בחצר.

בניה

כיצד בנו את המקדשים האלה? ראינו שהפניקים, במדה שהיתה להם אפשרות לכך, היו חוצבים בסלע; הם השלימו את עבודתם על ידי הערמת גושי אבן בעלי ממדים גדולים מאד. אף כי ממדיהם של החמרים אינם סימן מובהק לעתיקות גדולה, הרי לא פעם מעידה אבן קיקלופית כי העבודה נעשתה בתקופה קדומה. אבנים אלה מותאמות בדרך כלל להפליא; הן מונחות זו בצד זו בלי מלט, והמישק מושלם עד כדי כך, שאי אפשר לתקוע להב של אולר בין אבן לאבן. כדי לחזק את החומות עוד יותר, היו הפניקים מתברים את האבנים הקשות ביותר בחתי'עופרת שהיו יוצקים לתוך החריצים בצורת „זנבות־דרור“. חשבו פעם שסיתות האבנים במישקים ובזיזים מיוחד לפניקים. אולם בינתיים עמדו על העובדה שאם אמנם אין ספק שהם השתמשו בשיטה זו, לא מעטים העמים האחרים שהשתמשו בה אחריהם. סוף־סוף אין האבן המזויזת אלא תוצאת סיתות בלתי־מושלם, שתכליתו לחסוך זמן וידים עובדות. (ציור 10).

ציור 10. — חומה עשויה במישקים ובזיזים.

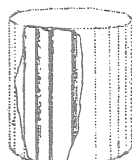
ציור 11. — כותרת־עמוד בסגנון פרסי.

העמוד

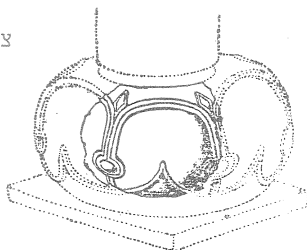
דומה כי הפניקים לא הרבו להשתמש בעמוד, על כל פנים בתקופה הקדומה. מהאלף הראשון יש בידינו כמה כותרות שנמצאו באי קיפרוס, הנותנות לנו מושג מה היה טיבו של העמוד הפניקי, כי הקשרים האמנותיים בין שתי הארצות היו הדוקים מאד. במוזיאון הלובר שמורות כמה כותרות המקושטות בתימורות עשירות קשתות;

צירופן מהווה מוטיב בעל רושם דקורטיבי נאה. התימורה היא יסוד קישוטי המצוי מאד אצל הפניקים. אחר כך, בתקופה הפרסית, קיבלה פניקיה, לפחות במקרים מסויימים, את אמנות הכובשים. מצאו בצידון, במקום בו עמדה מצבה מתקופת האחמינידים, שברי כותרות בצורת פרוטומות של פרים, הדומים מאד לאלה הבאים מארמון שושן והשמורים במוזיאון הלובר (ציור 11).

ראשי פרים אלה הם עדות לשגשוגה של צידון בתקופה בה היתה מושב של פחות. הם היו כלולים באוסף של פורד (Ford) בצידון. עיטור מסוגן בצורת עגילים קטנים מקשט את צוארי הפרים ומסתיים על המצח בין הקרניים. אותו קישוט מופיע גם בחזה הפרים. הוא מזכיר — בצורה מסוגנת — את שיער הפר הפראי, כפי שאנו רואים אותו בחותמות־הגלילים של שושן, שבהם מכסות קוצות שער לרוב את המצח, המפרקת והחזה של הבהמה. מלבד אלה מקושט הצואר באפסר־פאר. האפסר והרעמה מופיעים באותה צורה בפרים של שושן ושל פרסא (פרסיפוליס). גזע העמודים של

ציור 12. — גזע ובסיס של עמוד מצידון.

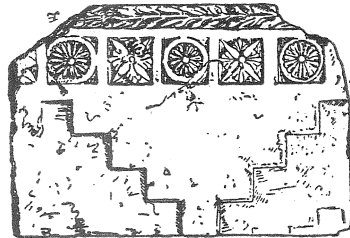

צידון, שנמצא קטע מהם, היה רב־זוויתי יותר מאשר מחורץ, וכל מגבלת היתה קמורה אך במעט.

באותן החפירות נמצא גם שבר של בסיס־עמוד. בסיס דמוי־ביצה זה היה מקושט בקו כפול של חצאי עיגולים, ובין חצי עיגול לחצי עיגול עיטור בצורת להב של חנית; חצאי עיגולים אחרים היו מכויירים בכיוון שמנגד (ציור 12). כבר העירותי כי אותו בסיס־עמוד בעל מעגלי־עיטור העומדים אלה מול אלה ומשתלבים אלה באלה נמצא כמעט באותה צורה על ידי לאיאר (Layard) לפני ארמונו של סנחריב, ועל ידי ג'. סמית (G. Smith) בקווינג'יק. קיים איפוא קשר הדוק בין האמנות האשורית ובין שריד זה של צידון, וחבל שאי אפשר לקבוע את תאריכו בדיקנות. יש חולקים על התארוך והמקור הפרסיים של כותרות אלה, בטענם שכותרות

מאותו סוג שימשו בתקופה הרומית ; אך אני סבור שמוטב לייחסן לאותה תקופה שעליה מעיד סגנון. צירפתי בציור אחד את שברי הגזע ואת בסיס העמוד שמקורם אחד, אך הפרדתי ביניהם ; כי אין אני אומר שיש להניח שמוצאם מאותו עמוד. אך עובדה היא שהם נמצאו באותו מחפר, בשטח מצומצם מאד.

בן אותה תקופה בערך הוא בסיס רב־צלעוני של עמוד באבן־סיאנה (syénite) שנמצא בציודן ונשאר במקום (בבית הספר של האחים המאריסטיים) ; מבסיס זה אנו למדים כי קטרו של גזע העמוד היה יותר ממטר. כיוון שעד כה לא נמצאו שכבות אבן־סיאנה בפניקיה, יש להסיק מכאן שגושי־אבן ענקיים אלה הובאו מן החוץ. רוב כתובות־ההקדשה מזכירות מונומנטים המוקדשים לאל. כמעט תמיד אלה הן אסטילות או צלמים קדושים. אך יש והבניה היא עיקר, כגון בעבודות שנעשו על ידי יחומלך מלך גבל בתקופה הפרסית, שהקדישן לבעלת. כתובת שתומה זו נתפרשה פירוש חדש על ידי מר דיסו (Dussaud) בשעת הרצאותיו על האפִּיגראפיה השמית בבית הספר של הלובר. אותו חלק של הכתובת שמדובר בה על הבניה הוא מציג

ציור 13. — רצף מגבל.

לתרגם כך : „...ועושה אנכי לרבתי בעלת גבל (את) מזבח הנחושת הזה אשר בח[צ]ר זו ופתח הזהב הזה אשר מול פתחי (למלך היתה וודאי, כמו בירושלים, כניסה מיוחדת לעזרה) והגלגל המכונף (?) של זהב בתוך האבן אשר על פתח הזהב הזה ואת הסטיו (?) הזה ועמודיו וה[כותרן]ת אשר עליהם”. מוצאים אנו כאן את כל חלקי הבנין שמצאנו בתיאור המקדש הפניקי.

קישוטי בנין

יש בידינו כמה שברים ארכיטקטוניים פניקיים המאפשרים לנו לשחזר את קישוטיהם של מקדשים אלה. בגבל, למשל, מצאו כמה רצפי־בהט שמקורם בלי ספק מהמקדש (ציור 13). הם מקושטים בחריצי־מדרגות, קישוט שמקורו מיסופוטמיה. אנו מוצאים קישוט־מדרגות זה בלבנים המזוגגות של נינוה ובאפרוז מורי־הקשת של שושן השמור בלובר. בתקופה הפרסית זהו קישוט מצוי בפניקיה. מתחת לקישוט־המדרגות של רצפי המקדש בגבל יש שורה של שושנים שאף הם לקוחים מן האמנות

הפרסית; ומתחת למושבים יש דגם־פרחים מסוגנן: ענף של זית על עליו ופירותיו. זהו עיטור העתיד להיות מקובל מאד בסוריה והוא יהיה הקישוט החביב ביותר בארץ ישראל בתחילת המנין הנוצרי. כן מצאו בגבל או באַדִי ליד גבל כרכובי דלת ²⁹, בהם מופיע, מעל למלאכת־כיוור שבה נראים לסירוגים עיטורים בצורת ביצה ועיטורי־לב, הכדור המכונף קישוט עיקרי, מוקף שני נחושתנים. ככל שכרכובים אלה קדומים יותר, קישוטם צנוע יותר; העתיקים שבהם אין להם קישוט אלא הכדור המכונף; אחר כך נוסף על צורת־הביצה וזרי־פרחים וכו' שבמלאכת־הכיוור, גם דגם פרחים מסוגנן: פיטורי ציצים ושושנים, העתידים להיות רקע הקישוט של מקדשי בעלבק. מאקרידי ביי ליקט במקדש אשמן בצידון שברי־קישוט ארכיטקטוניים ושברי־כנף, שגם הם באים כנראה ממשקופים כאלה.

דגמים פניקיים אחרים הם התימורה המסוגננת, שלעתים קרובות היא מופיעה יחד עם גריפונים או ספינכסים. בכותרות הקיפריות אנו רואים דגם המבוסס על אותן תימורות, בשינוי־מה. לעתים התימורה מופיעה לבדה, ולעתים היא נשנית בקווים מאונכים או מאוזנים. הגריפונים הם מן הטיפוס הקיפרי, היינו לא לפי הסגנון המצרי ולא לפי הסגנון האשורי. בלובר נמצאים כמה שברים שנמצאו בארנד או באַדלוך, ובהם דגם התימורה; אני נתקלתי בו בשבר של בית־פסילים קטן עשוי חרס שנמצא בצידון ³⁰. באותו מוזיאון שמורים שני שברים של פיטורי ציצים, שבאחד מהם מופיע במרכז שושן רגיל, ובשני שושן בצורה סלילית (לוח IV). קישוטים אלה היו כנראה בעלי משמעות דתית, אם נשפוט לפי התבליט של דואייר, סמוך לצור, מקום שהתגלמיות השמש והירח יש להן חיות־לוואי בדמות פרים, שאחד מהם מסומן בשושן רגיל והשני בשושן סלילי.

בתי־פסילים מזבחות, כסאות־אלים

בתי־פסילים דומים לזה של עמרית, אך פחות חשובים, נמצאו בכל רחבי פניקיה. אלה אבנים קטנות מסותתות בצורת קַפְלָה העומדת על בסיס; אותה „נקרה” המופיעה ב„מעבד” מקשטת את פסגתם. בדרך כלל מקושט גמלון־החזית כמו בעין־אל־חאיאט, באפריז של נחושתנים, לעתים בתוספת כדור בעל כנפים. התוך הוא לעתים חלול לגמרי, לעתים רק בחלקו; היו שמים בו צלם או סמל של האל. בתי־פסילים אלה שימשו לפולחן ביתי, או היו חלק ממקדש קטן. בלובר מצויים אחדים מבתי־פסילים אלה. בצדו של אחד מהם מפוסלת דמותו של אל פניקי בלבוש האלים של סוריה הצפונית. לפי עמידתו זה כנראה בעל של החזיו והרעם. בתי־פסילים אלה מצויים גם בקיפרוס. בכותרת של עמוד במוזיאון הלובר, הבאה מאי זה, מופיע בין התימורות ופרחי הלוטוס שבעיטוריה ראש של האלה חתחור, שעליו נשען בית פסילים מאותו סוג. קפלות אלה דומות בדיוק לאותם בתי־פסילים מונוליתיים שהיו עומדים

במרכז החצר של המקדשים המצריים ושאיחידים מהם שמורים במוזיאון הלובר; בתי-הפסילים הפניקיים הם חיקוי ישיר של המצריים. המקדשים היו מכילים תשמישי-פולחן; בין השאר יש להזכיר את המזבחות, את כסאות-האלים ואת צלמיהם. אנו מכירים הרבה מזבחות שגדלם מתאים לזה של בתי-הפסילים הביתיים, והם שימשו כנראה במקומות פולחן בלתי-חשובים (ציור 14).

ציור 14. — מזבח.

אלה הם אבנים מרובעות, שטוחות מלמעלה, עם גביע קטן ותעלה לקבל בהם את הנסך או את האש; הם מן התקופה היוונית-רומית, והם מעוטרים בשוליהם העליונים עיטורי-מדרגות. במזבחות הגדולים של המקדשים היו לא פעם בארבע פנות הלוח העליון בליטות שהיו מכנים אותן „קרנות המזבח“. אנו נשוב ונדבר עליהן בהגיענו לאסטילות של קרת חדשה.

כסאות-האלים הם מעשה אבן, בצורת כורסה עם מסעד, ומעבריהם אריות, ספינקסים או גריפונים בעלי כנפים. לעתים נשאר הכסא ריק, ולעתים התקינו בהם אסטילות קטנות, המראות את צלם המקדש לפני האל. שנים מכסאות אלה שמורים במוזיאון הלובר (לוח V) ואחד נמצא במוזיאון של בירות. כסא זה, שרוחב בסיסו 36 סנטימטר וארכו 43 סנטימטר, מגיע לגובה של 45 סנטימטר. זהו כסא שצמודים אליו שני גריפונים ממין נקבה שראשיהם חסרים. באותו מוזיאון נמצא תבליט שטוח שגבהו 23 סנטימטר, והוא מראה את עשתרת במראה-מצד, יושבת על כסא בעל מסעד, ומעבריה שני אריות. כסאות אלה מעידים על השפעת סוריה הצפונית, ואפשר לראות קשר בינם ובין אותם כסאות-אלים שנחצבו בסלע על ראשי הרים בארץ החתים; לעתים הכסאות ריקים, ולעתים הם תפוסים על ידי האלים, כמו בתבליט שטוח שנמצא בקיזיל-דאג.³¹

תיאור צלמי האלים יחייבני לפתוח כאן מאמר מוסגר גדול שיעסוק גם בגליפה, גם בפסלות וגם בקדרות, אלה שלש צורות האמנות לגילום דמות האלים; אמנע מכך

לפי שעה כדי לסיים את ההרצאה של מה שאנו יודעים על אמנות-הבניה של הפניקים.

ארכיטקטורה חילונית

סקרנו את יסודות הארכיטקטורה הדתית; מה נותר לנו בשטח הארכיטקטורה החילונית? כמעט ולא כלום. וההסבר פשוט. הבנינים החילוניים, כגון ארמונות, מצודות, היו בנויים בתוך הערים; ובסוריה מיושבים אותם האתרים מימי קדם ועד היום. אם נביא בחשבון את מספר הפולשים שהחריבו ובזזו את הערים על מנת לחזור ולבנות את בניניהם על חורבות הבנינים שהשמו, נבין שאין לנו תקוה רבה למצוא בפניקיה שרידים חשובים של מבנים חילוניים מימי קדם. כל הבתים הקדומים חרבו לחלוטין, ונוסף על כך מכוסים שרידיהם בתים מודרניים. די להביא ראיה מצידון, שבה נעשו חקירות שיטתיות מבחינה זו. בשתי עונות החפירות של 1914 ו-1920 הגענו לכלל מסקנה וודאית שהטירה על שם לואי הקדוש בנויה באתר שבו עמדו בנינים חשובים עוד אלף שנים לפני מנינו, ושהגבעה הקטנה עליה היא עומדת, מלאכותית בחלקה.

מתחת לטירה זו נמצאים שרידי בנינים רומיים ובני תקופה קדומה יותר, שזוהו בכמה מקומות. בסמוך מאד לטירה נמצאו, בשעת חפירה לשם הנחת יסודות של בית, שברי הכותרות המוכיחים כי שם התנוסס הבנין בסגנון פרסי שהזכרנו לעיל. אולם מקום המבנה הזה סמוך מאד לבית-קברות מושלמי, ואין סיכויים רבים שאפשר יהיה להרחיב בו את החיפושים.

לעומת זאת נשתמרו כמה שרידים של עבודות ציבוריות, כגון מזחים ושוברי גלים, הבאים לאשר את אשר למדנו מחקירת המקדשים: הפניקים אהבו בניה בגושי אבן ענקיים שנשענו על הסלע הטבעי. כבר הזכרתי את היסודות הסלעיים של האי ארוד ושל האי אשר מול צידון; שרידי המזחים בארוד, צור (הידועים עתה היטב הודות לאב פואדבאר [Poidebard]) וצידון הם דוגמה נוספת של עבודות אלה. בצידון נצלו הפניקים את קו הסלעים המגן במדת-מה על המעגן הצפוני: הם הניחו גושי-אבן ענקיים על שנוניות אלה אחר שיישרו וסיתתו תחילה. עד היום נשארו שרידים רבי-רושם מעבודה זו, ואת החורבן המוחלט של מזחים אלה יש לייחס למנהגם של בני המקום להרוס שרידים עתיקים על מנת להשתמש באבניהם לבניה.

פסלות

מהאלף הראשון יש בידינו תיאורי-אלים באבן ובחרס, בתבליטים שטוחים או בפסלים. שתי השפעות בולטות בעיקר בתיאורים אלה: ההשפעה המצרית, שעליה מעידה בעלת-גבל בסגנון מצרי מתקופת הממלכה העתיקה, אותה תיארו לעיל, וההשפעה היוונית.